

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Odsjek za sociologiju

Zagreb, 23. veljače 2021.

Erotika – golotinja kao put u (ne)slobodu

DIPLOMSKI RAD

Mentorica: Doc. dr. sc. Maša Kolanović

Komentor: prof. dr. sc. Aleksandar Štulhofer

Studentica: Lara Mitraković

Sažetak

U ovom će se radu tematskom analizom devetnaest brojeva jugoslavenskog erotskog časopisa *Revija za kulturu i umjetnost ljubavi Erotika* istražiti na koje se sve načine u tome časopisu pisalo o ženama. Prije same analize dat će se prikaz povijesnoga konteksta vremena u kojemu je časopis izlazio, u Zagrebu od 1984. do ljeta 1992. godine u izdavačkoj kući Vjesnik, za vrijeme postojanja i raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, s posebnim naglaskom na supostojanje istočnih (SSSR) i zapadnih (SAD) utjecaja na Jugoslaviju. Također će se dati prikaz popularne kulture toga vremena, pogotovo (erotskih) tiskovina, s naglaskom na istraživani časopis *Erotika*. Prije same analize prikazat će se i različiti pornografski stavovi (antipornografski, liberalni i propornografski) feministkinja drugoga vala koje su u istraživanom razdoblju djelovale na Zapadu, a posebnu pozornost dat će se jugoslavenskim feministkinjama drugoga vala i njihovome stavu prema pornografiji i prikazu žena u istoj.

Ključne riječi: *Revija za kulturu i umjetnost ljubavi Erotika*, tematska analiza, popularna kultura, Jugoslavija, pornografija, feminizam

Summary

This paper analyzes twenty issues of the Yugoslav erotic magazine *Erotica: Review for the Culture and Art of Love*, published by Vjesnik, and explores the magazines depictions of women. Firstly, an overview of the magazine's respective historical and cultural context is given – namely, Zagreb, SR Croatia, between 1984 and 1992, at a time coinciding with the gradual decline of the Socialist Federal Republic of Croatia – with particular emphasis placed on the coexistent socialist and American influences on Yugoslavia. Furthermore, this paper provides a pop-cultural overview of the time; specifically, an overview of printed erotica, with particular emphasis placed on the magazine *Erotica*. Various pornographic mechanisms will be examined – antipornographic, liberal or pro-pornographic – in the way in which these are embedded in second-wave feminism, which was at the time particularly active in the west. In this sense, particular emphasis is placed on second-wave Yugoslav feminists and their views on pornography and its depictions of women.

Keywords: Erotica: Review for the culture and art of love, thematic analysis, pop-culture, Yugoslavia, pornography, feminism

Sadržaj:

Sažetak	2
Summary	2
Uvod	5
Povijesni kontekst ili <i>I poslije Tita - Tito</i>	6
Popularna kultura u Jugoslaviji ili <i>potkožna igla</i>	10
Zabavni tisak kao opijum za narod – <i>kroćenje novinarstva</i> , čitanost i funkcija	15
Izdavačka kuća Vjesnik – <i>na putu prema dole</i>	19
<i>Tito, JNA i vulva</i> – pornografski časopisi u Jugoslaviji	22
<i>Erotika</i> – „sorealistička slastičarnica za umorne radnike i činovnike“	28
Feministički stavovi prema pornografiji – antipornografske i propornografske feministkinje	39
Jugoslavenski feminizam 70-ih i 80-ih i odnos prema pornografiji ili <i>smrti grijesi feminizma i mudologija</i>	44
Tematska analiza brojeva <i>Revije za kulturu i umjetnost ljubavi Erotika</i> – golotinja kao put u (ne)slobodu	51
Važnost teksta u časopisu <i>Erotika</i>	52
Tematska analiza	54
1. Negativni stavovi prema ženama u novinskim člancima	55
2. Pozitivni stavovi prema ženama u novinskim člancima	60
3. Negativni stavovi prema ženama u erotskim pričama	65
4. Pozitivni stavovi prema ženama u erotskim pričama	69
Usporedba tema u novinskim člancima i erotskim pričama i zaključak analize	72
Zaključak	74
Popis literature	76
Izvori:	76
Popis literature:	77
Internetski i elektronički izvori:	82
Slikovni prilozi:	85

Uvod

Listajući brojeve erotskoga časopisa *Revije za kulturu i umjetnost ljubavi Erotika*, koji je od 1984. do ljeta 1992. izlazio u izdavačkoj kući Vjesnik, došli smo na ideju da istražimo na koje se je sve načine pisalo o ženama, odnosno na koje su sve načine novinari i novinarke pisali o ženama u svojim člancima te autori i autorice u svojim erotskim pričama i koje su bile moguće posljedice njihovih tekstova na žensku seksualnost u tadašnjem socijalističkom društvu. Na početku ćemo se osvrnuti na povijesni kontekst, odnosno kontekst vremena 80-ih godina 20. stoljeća u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, ponajviše na sami prijelaz s 80-ih na 90-e godine, razdoblje tranzicije. Budući da je SFRJ, iako po ustroju socijalistička, utjecaje primala i sa socijalističkog Istoka i s kapitalističkog Zapada, u popularnoj kulturi navedenih godina došlo je do procvata popularno kulturnih sadržaja sa Zapada kojemu se Partija protivila, budući da je htjela izgraditi *novoga čovjeka* koji će se kulturno uzdizati i raditi na izgradnji i poboljšanju SFRJ, ali uz pomoć medijskih i kulturnih sadržaja koji će se držati socijalističkog sistema. Govoreći o popularno-kulturnim sadržajima najviše ćemo pažnje pridati tisku, odnosno izdavačkoj kući Vjesnik, zakonima koji su ograničavali novinare, pornografskim časopisima u navedenom razdoblju, a ponajviše *Reviji za kulturu i umjetnost ljubavi Erotika* koja će biti predmet istraživanja ovoga rada. Prije same tematske analize koja bi nam trebala dati odgovor na početno pitanje – na koje se sve načine pisalo o ženama u časopisu *Erotika*, dat ćemo pregled feminističkih stavova o pornografiji. Bit će riječi o drugome valu feminizma na Zapadu, koji je utjecao na jugoslavenske feministkinje, a zatim ćemo više reći o samom drugom valu feminizma u Jugoslaviji te o tome kako su jugoslavenske feministkinje poimale pornografiju, s čime su se borile i tko su im bili najveći protivnici. Na samome kraju prikazat će se tematska analiza devetnaest brojeva *Erotike*, izdvojit će se identificirane teme dobivene istraživanjem te njihova analiza povezana s prethodnim teorijskim dijelom te odgovorom na početno istraživačko pitanje.

Povijesni kontekst ili *I poslije Tita - Tito*¹

Jugoslavija je u svojim različitim oblicima postojala od 1918. do 1991. godine, odnosno kao Prva i Druga Jugoslavija. „Sudbina obiju Jugoslavija presudno je ovisila o europskom i svjetskom poretku. Taj poredak je presudno utjecao na nastanak i na raspad Jugoslavije. Zato su sve političke ideje i snage trajno kalkilirale s međunarodnim okruženjem.“ (Bilandžić, 1999: 669) Ovaj će se rad smjestiti u dio razdoblja postojanja Druge Jugoslavije ili Titove Jugoslavije, odnosno Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije što „je naziv za bivšu socijalističku državu koja je obuhvaćala današnje države Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Crnu Goru, Kosovo i Sjevernu Makedoniju“, a postojala je od 1943. do 1992. godine² kada dolazi do konačnog raspada Jugoslavije i rascjepljivanja na samostalne države. Točnije, ovaj će se rad smjestiti u razdoblje od 1984. do 1992. kada je u izdavačkoj kući Vjesnik u Zagrebu izlazila revija *Erotika*, u moru ostalih popularno-kulturnih „proizvoda“. Jugoslavija je u hladnoratovskom sukobu supersila SAD-a i SSSR-a pametno balansirala ne priklanjajući se nijednoj strani, već je zauzela nesvrstanu poziciju i tako koristila blagodati obiju strana. Osim europskoga i svjetskoga poretka, nekoliko je drugih elemenata utjecalo na raspad Jugoslavije, a datiraju u prijelaz s 1970-ih na 1980-e godine. Bilandžić (1999) i Matković (2003) ističu tri najvažnija događaja: veliku ekonomsku krizu, smrt predsjednika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije Josipa Broza Tita (osim toga, važne su i smrti Edvarda Kardelja i Vladimira Bakarića) te izbijanje nemira u Autonomnoj Socijalističkoj Pokrajini Kosovo i Velikosrpsku agresiju.

Velika gospodarska kriza izbija 1979. godine kada dolazi do prekida u procesima proizvodnje te do rasplamsavanja inflacije. Veliki je problem politika zatvaranja koja je onemogućavala uključivanje Jugoslavije na svjetsko tržište što ju je pozicioniralo među ekonomski najneuspješnije zemlje svijeta. (Matković 2003: 378) Svi pokušaji ekonomske stabilizacije u osamdesetima bili su neuspješni – „1983. donesene su *Polazne osnove dugogodišnjeg ekonomskog programa stabilizacije*“, ali program je rezultirao samo daljnjim produbljivanjem krize, sve većom inflacijom i padom životnog standarda (*isto*: 388). Osim

¹ Naziv Štafete mladosti koja se održavala u čast Titova rođendana 25. svibnja svake godine, a od 1980, odnosno nakon Titove smrti, pa sve do posljednje 1987. dobiva naziv *I poslije Tita – Tito*. Wikipedia.org: Štafeta mladosti, https://bs.wikipedia.org/wiki/%C5%A0tafeta_mladosti#I_poslije_Tita_%E2%80%93_Tito [pregled: 18. siječnja 2021]

² Wikipedia: Natuknica Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, https://hr.wikipedia.org/wiki/Socijalisti%C4%8Dka_Federativna_Republika_Jugoslavija [pregled: 28. listopada 2020]

toga, „povećao se rad u 'fušu', proširila se 'siva' ekonomija, gotovo su se epidemično razvili razni 'virtuoзни' oblici krađe društvene imovine, zatim neplaćanje stanarina i komunalnih usluga“ (Bilandžić 1999: 723), a narasli su „i legalni izvori socijalnih razlika“ (*isto*).

Tito umire 4. svibnja 1980. u Ljubljani i tada kreću velike promjene u Jugoslaviji s obzirom na to da je bio na čelu države od njezine obnove 1945. godine. Oko njegova karizmatičnog lika stvorio se svojevrsni kult ličnosti *titoizam* (Matković 2003: 378), a većina stanovništva nije mogla zamisliti postojanje Jugoslavije bez Tita. Uživao je velik ugled zbog suprotstavljanja i SSSR-u i SAD-u te zbog svojih proračunatih političkih odluka. „U prvim godinama Titove vladavine (od 1945. do 1960-ih), Jugoslavija je po Ustavu bila federacija, a u praksi je funkcionirala kao unitarna autokratska centralistička država ustrojena po staljinističkom modelu. U posljednjim godinama Titove vladavine kao rezultat dvadesetogodišnjih promjena, nastala je specifična vrsta jugoslavenske konfederacije.“ (Bilandžić 1999: 692). Suprotno Titovim željama, zbog neslaganja frakcija unutar federacije, dolazi do sve većeg stremljenja prema Zapadu. „Svi ti problemi, u kojima je Tito ostavio Jugoslaviju, vodili su zemlju u suprotnom smjeru od Titova: tobože čvrsti jugoslavenski okvir pucao je na svim stranama.“ (Matković 2003: 385). Osamdesetih godina javljaju se mnoge kritike legitimiteta naslijeđenog stanja, legaliteta društvenog poretka i na kraju čak i ličnosti Josipa Broza Tita (Bilandžić 1999: 676-710).

Na raspad Jugoslavije najsnažnije je utjecala agresija Srbije i JNA na ostatak Jugoslavije. Sve je krenulo u proljeće 1981. kada nastupaju demonstracije u Prištini, glavnom gradu Kosova, kada Albanci zahtijevaju da Kosovo postane Republika, što ostatak članica nije očekivao budući da su „dobili autonomiju i ostvarili ubrzaniji društveni razvitak“ – upravo ih je to stimuliralo (Bilandžić 2003: 726-729). Iz Prištine se demonstracije šire i na ostala veća mjesta na Kosovu, uz glavnu krilaticu *Kosovo republika* (Matković 2003: 386). Budući da je Srbija htjela da Jugoslavija krene u smjeru velikodržavnog centralizma u kojem bi Srbija vodila glavnu riječ, a ne u smjeru konfederacije kako je to zadnjih godina u planu imao sad već pokojni Tito, krenuo je propagandni rat Srbije i ostatka Jugoslavije (Matković 2003: 390; Bilandžić 1999: 737). Srbija tvrdi da se konfederacijom „i bez raspada Jugoslavije, razbija srpski narod čiji dijelovi su osuđeni da žive u osamostaljenim republikama i pokrajinama. Time se gubi osnovni smisao vjekovne borbe da svi Srbi žive u jednoj državi – Jugoslaviji, koje praktički više nema“ (*isto*: 737). U pobuni protiv Ustava iz 1974. godine javljaju se dvije frakcije – prvu, koja je bila spremna prihvatiti *status quo*, predvodi predsjednik Srbije Stambolić, a drugu koja se zalaže za nastavak velikosrpskog pokreta predvodio je Slobodan

Milošević koji će postati vođa Velikosrpske agresije (*isto*: 742). Milošević dolazi na funkciju predsjednika CK SK Srbije te pokreće novu političku taktiku *dogaćanja naroda*, odnosno mitinga koje održava po Jugoslavenskim republikama i zagrijava srpske mase na pobunu (Matković 2003: 394). Na velikoj proslavi 28. lipnja 1989. na Gazimenstanu Milošević u svome govoru najavljuje rat za Veliku Srbiju (*isto*: 405). Nakon sloma hladnoratovskog poretka 1989. godine kada se događa slom komunizma i raspad SSSR-a, kreću Miloševićevi napadi na Vojvodinu, Crnu Goru i Kosovo, čija su rukovodstva do kraja iste godine pala pod srpsku vlast (Bilandžić 1999: 749, 757). „Prva etapa razbijanja državne strukture Jugoslavije završena je 28. ožujka 1989. kada je, u pobjedonosnom zanosu, Srbija donijela novi Ustav na konceptu jedinstvene unitarne države“ (*isto*: 758). U Hrvatskoj, kao reakcija na situaciju u Jugoslaviji, a ponajviše velikosrpsku agresiju, nakon godina *politike čekanja i politike šutnje* (*isto*: 742), počinje se rađati demokratski i nacionalni pokret. 10. prosinca 1989. dvanaest političkih stranaka i opozicijskih skupina u Zagrebu prikuplja potpise za peticiju kako bi se omogućili slobodni izbori koji su se odvijali 22-23. travnja i 6-7. svibnja 1990. na kojima je pobijedila Hrvatska demokratska stranka koju je većina stanovništva vidjela kao „jamstvo za obranu Hrvatske, izlazak iz Jugoslavije i stvaranje samostalne Hrvatske“ (*isto*: 766-775). Iste godine oformljen je i višestranački sabor (*isto*: 776). Izborima je prethodio Izvanredni 14. kongres Saveza komunista Jugoslavije koji su napustili slovenski, a zatim i hrvatski predstavnici zbog neslaganja sa srpskom propagandom (Matković, 2003: 408). Tada dolazi do definitivnog raspada „SKHJ i jednostranačkoga autoritativnog Titovog sustava“ (Novak, 2005: 956). Prve srpske pobune krenule su 17. kolovoza 1990. godine u Kninu (*balvan revolucija* (Matković 2003: 409)), a zatim su se proširile na Liku, Kordun, Baniju, Slavoniju, Baranju i Zapadni Srijem. 25. srpnja Hrvatski sabor iz imena države briše „socijalistička“ te uvodi novi grb i zastavu, a 22. prosinca donesen je tzv. „božićni“ Ustav koji je uveo polupredsjednički sustav (Bilandžić 1999: 778). Tako su počeli ratovi u državama bivše Jugoslavije koji su trajali od 1991. do 1999. godine (*isto*).

„Svjetsko-povijesni događaj koji je najjače i najpresudnije utjecao na razvoj i rasplet jugokrize, a naročito na sudbinu Srbije, bio je slom komunizma u europskim zemljama 1989/90, raspuštanje varšavskog pakta i raspad SSSR-a u kolovozu 1991, u trenutku kad su tenkovske kolone iz Beograda krenule u istočnu Slavoniju prema Vukovaru. S raspadom SSSR-a i agonijom Rusije Srbija je izgubila sigurnog saveznika, a to je presudno olakšalo borbu za stvaranje samostalnih država na tlu bivše Jugoslavije, no također omogućilo i Zapadu da već u jesen 1991. napusti ideju očuvanja Jugoslavije i usvoji politiku priznanja svih republika koje to zatraže“ (*isto*: 783).

Istovremeno, na početku 90-ih, Hrvatska nema potporu sa Zapada jer „zapadni stratezi nisu bili spremni sagledati ovaj geopolitički prostor bez postojanja Jugoslavije“ (Novak, 2005: 980), što je hrvatskoj politici i novinarstvu zadalo dodatne probleme (*isto*).

S druge strane prema Perici i Velikonji (2012: 7-8) SFRJ nikada nije „umrla“, već je riječ o duljem društvenom procesu promjene, odnosno da „je Jugoslavija kao država mrtva, ali da ona u kulturološkom smislu i dalje živi“ te odlaze korak dalje tvrdnjom kako „nema ni šanse da ta navodno mrtva SFRJ ikada umre, jer se oko nje u međuvremenu konstruirala mitologija i to u nekim elementima krojena prema herojsko-mučeničkoj matrici kosovske mitologije“ iz čega proizlazi termin *Nebeske Jugoslavije*. Autori također daju termin *novog jugoslavizma* (*isto*: 81-82) koji se odnosi na „imaginarnu Jugoslaviju“

„koja je oživela tek pošto je ona prava bila uništena, i može da se nađe u jugonostalgicnim elegijama, na novim, Jugoslaviji posvećenim Internet portalima i u sajber zajednicama, u retro-marketingu, u sećanjima na nju iz prve ruke jugoslovenskih generacija, i u njenim predstavama, nastalim iz druge ruke, postjugoslovenskih, mladih generacija“ (*isto*),

što znači da je i dalje bitan i prisutan dio popularne kulture u bivšim jugoslavenskim državama, pa tako i u Hrvatskoj, o čemu će biti riječ u sljedećem dijelu rada.

Popularna kultura u Jugoslaviji ili *potkožna igla*

Nakon smještanja rada u povijesni kontekst zbivanja u SFRJ, kako bismo uopće analizirali reviju *Erotika*, potrebno je dati uvod i u popularnu kulturu, a posebno u popularnu kulturu u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Najviše će se pažnje pridati časopisima, fokus će biti na izdavačkoj kući Vjesnik koja je izdavala navedeni časopis od 1984. do 1992. godine, ali i općenito na zabrane i viđenja tiskovina u to doba te njihov utjecaj na društvo. Dakle, bit će riječ o razdoblju tranzicije iz socijalističkog u kapitalističko društvo koje je svoj vrhunac doseglo krajem 80-ih godina, a prema nekim teorijama njegov početak možemo smjestiti još u 50-e godine (Kolanović, 2011: 78-79), kada se i popularna kultura³, iako u malim količinama, počinje pojavljivati u SFRJ.

Prema natuknici *Hrvatske enciklopedije* popularna kultura definira se kao

„kultura koja je svima dostupna i široko rasprostranjena; svakodnevna medijska kultura koja prevladava u suvremenom društvu; zajednički skup praksa i uvjerenja koje su stekle globalnu prihvaćenost i koje obilježava medijska dostupnost i pojavnost u obliku komercijalnog proizvoda. Sadržaj popularne kulture određen je dnevnim interakcijama, potrebama i željama te uključuje različite svakodnevne životne prakse, od prehrane i mode do masovnih (popularnih) medija i različitih oblika zabave poput športa, filma, televizije, glazbe i književnosti.“⁴

Definicija popularne kulture koja je od iznimne važnosti za ovaj rad ona je političkoga smisla koja „podrazumijeva kretanje promatranih fenomena u širokom luku mnogobrojnih manifestacija između otpora i pristajanja uz dominantnu ideologiju i tradicijske strukture“ koju Maša Kolanović izdvaja kao jedno od najsloženijih pitanja u svojem proučavanju romana od socijalizma do tranzicije (2011: 31). Zoran Janjetović u svojoj knjizi *Od internacionale do komercijale: Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*. ističe kako se teoretičari nisu mogli dogovoriti oko početka javljanja popularne kulture u svijetu pa ga tako neki pozicioniraju u 18. stoljeće kada se pojavljuju jeftini romani u Engleskoj, neki na kraj 18. i početak 19. stoljeća u Zapadnoj Europi i Sjevernoj Americi. Osim toga, razlikuju se i

³ Važno je istaknuti kako je riječ o popularnoj kulturi zapadnjačkih korijena budući da je jugoslavenski socijalizam koji je do 1948. uzimao SSSR kao svoj kulturni uzor, 1952. i deklarativno raskrstio sa Sovjetskim savezom. Dokaz tomu je Krležin *Govor na kongresu književnika u Ljubljani* izrečen 5.10.1952. na Trećem kongresu Saveza Jugoslavije (5-7.10.1952) u kojem su, iako je i dalje vezan uz socijalističku ideologiju, „njegovi programatski stavovi označili (...) nastupanje razdoblja u kojemu se književnost oslobađa ideoloških stega, istražuje nove književne postupke integrirajući iskustvo povijesne avangarde i moderne umjetnosti Zapada te postupno ukidajući i tabue na tematskom planu.“ M. Šel: *Govor na Kongresu književnika u Ljubljani*, <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=373> [pregled: 4. veljače 2021]

⁴ Enciklopedija.hr: Natuknica popularna kultura, <https://www.enciklopedija.hr/%20natuknica.aspx?id=49511> [pregled: 18. lipnja 2020]

pogledi na vrijeme postanka popularne kulture dominantnim oblikom kulture: neki taj trenutak stavljaju na kraj 19. stoljeća i početak 20, a neki nakon Drugoga svjetskog rata kada dolazi i do nastanka samog potrošačkog društva⁵. Janjetović također kao glavnu razliku između popularne i tradicionalne kulture ističe činjenicu „da se proizvodi srazmerno malog broja ljudi, prenose velikoj masi, najčešće uz primenu raznih tehničkih pomagala“ (Janjetović 2011: 16). Osim toga, teoretičari su iznijeli različite uvjete razvoja popularne kulture, među kojima prednjače uloga „Sjedinjenih Američkih Država u poslijeratnom preuzimanju ekonomske moći nad ostatkom svijeta“ te „poslijeratni razvitak brze komunikacije, široko rasprostranjene potrošnje, tržišne komunikacije i virtualizacije stvarnosti“ u čemu također glavnu ulogu vode Sjedinjene Američke Države (Kolanović 2011: 46).

U Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji popularna se kultura počinje pojavljivati u drugoj polovici 50-ih godina, a svoj vrhunac doživljava u 70-ima i 80-ima (Senjković 2008; Duda 2010; Kolanović 2011; Janjetović 2011). Budući da su dvije supersile, SSSR i SAD, utjecale na politička zbivanja u SFRJ, tako su veliki utjecaj imale i na popularnu kulturu, a općenito i na kulturni život Republike. Iako su jugoslavenski komunisti smatrali da će razlaz sa SSSR-om nakon političkog razlaza sa Staljinom 1948. biti privremen, ipak dolazi do okretanja prema Zapadu. „Ovakva postepena promena spoljnopolitičkog kursa bila je praćena i ustupcima na unutrašnjepolitičkom polju, pa nije mogla ostati ni bez odraza na polje kulture i međunarodne kulturne saradnje“ (Janjetović, 2011: 41). Nakon Drugoga svjetskog rata Komunistička Partija Jugoslavije također kreće s provođenjem svoje politike u sferi društvenog života, pri čemu najveću pažnju pridaje kulturi kroz koju je željela upoznati stanovnike s komunističkom ideologijom, a i nadoknaditi zaostatke u kulturi. Međutim kulturna aktivnost koja je stavljena pod rukovodstvo Agitpropa⁶ ni trideset godina kasnije nije uspjela stvoriti novoga čovjeka koji bi nosio i stvarao socijalističko društvo (Janjetović, 2011: 21-23). Ukratko, ne uspijevaju ispuniti svoje ciljeve te se u medijima sve više promiče popularna kultura koju prihvaća sve veći dio stanovništva. Koncept novoga čovjeka spominje se i u istraživanom časopisu *Erotika* te ili kritizira ili se ističe neuspješnost njegove izgradnje pa tako Nino Pavić 1987. piše kako je „Stvaranje 'novog čovjeka', ovoga puta po

⁵ „U svakom slučaju, teoretičari se slažu da je reč o pojavi koja je više-manje istovremena sa industrijalizacijom i urbanizacijom“ (Janjetović 2011: 16). Labaš i Mihovilović pišu o predindustrijskoj i industrijskoj popularnoj kulturi, kako je razlikuju kritičari masovne kulture (2011: 97) te o tome kako se „različiti (...) izvori također slažu da folk-kultura karakterizira predindustrijska društva, dok je popularna kultura obilježje postindustrijskoga društva“ (isto: 99).

⁶ Agitprop je kratica koja je nastala povezivanjem riječi agitacija i propaganda, i označava sva djela umjetnosti, pamflete, igrokaze, filmove koji su povezani s nekom političkom porukom. Wikipedia: Natuknica Agitprop (<https://hr.wikipedia.org/wiki/Agitprop> [pregled: 19. lipnja 2020])

socijalističkom obrascu, pretpostavljalo zabranu spolnih odnosa prije braka i stabilnu porodicu kao osnov sistemu“ (Pavić 1987: 27), što je „trebala biti protuteža snažnoj, prvenstveno klerikalnoj propagandi protiv razuzdanih komunista koji ruše sve pred sobom.“ (*isto*). Pavić sljedeće godine još oštrije kritizira Partiju i koncept novoga čovjeka pa zaključuje kako

„Društveno licemjerje prema erotskom bez sumnje je i dio boljševičke predodžbe o izgradnji strogog socijalističkog društva i 'novog čovjeka' koji će biti oslobođen građanskih izopačenosti: kriminala, prostitucije i sklonosti prema sumnjivim kulturnim vrijednostima. Poštenje, seks samo u braku i cjelodnevno uživanje u vrhunskim djelima klasične glazbe, bilo bi ponašanje dostojno čovjeka kako ga zamišljaju ideolozi 'pravog socijalizma'. No, budući da na vidiku još nema 'pravog socijalizma' ideal socijalističkog čovjeka u zemljama realnog socijalizma uglavnom se sveo na – siromašnog i zaplašenog čovjeka“ (Pavić 1988: 29).

Paralelno s „rađanjem“ popularne kulture u SFRJ „rađa“ se i potrošačko društvo. Za razliku od zapadnih zemalja, u SFRJ stvorena je posebna vrsta potrošačkoga društva koje je supostojalo sa socijalističkim režimom. „Socijalistička i potrošačka revolucija u Hrvatskoj su, u okolnostima jugoslavenskoga samoupravnog socijalizma i tržišnog socijalizma, nailazile zajednički jezik i supostojale. Povremeno su jedna drugu kočile, povremeno ubrzavale, već prema prilikama i potrebi“ (Duda 2010: 22). Prema McNairu, osim potrošačkog društva javlja se i *kulturni kapitalizam* čiji su glavni pokretači bili mediji, a o njemu možemo govoriti i u SFRJ unatoč socijalističkom društvu u kojemu se pojavio. Komponente tog „novog kulturnog gospodarstva“ (McNair 2004: 11), dakle, „sadržaji knjiga, filmova, CD-a, DVD-a“ (*isto*: 11-12), a tako i časopisa, utjelovljuju ne samo materijalnu vrijednost nego i ideje i vrijednosti, odnosno „Poruke buntovništva i otpora u tom se gospodarstvu mogu prodati jednako uspješno, ili čak uspješnije, od poruka podređenosti ili prihvaćanja stvarnosti“ (*isto*). Osim toga McNair ističe kako su kulturni proizvodi „ideološki zbog toga što ih stvaraju ljudi i zato što opisuju svijet u kojem živimo“ (*isto*: 13), ali i protuideološki jer „su dio procesa koji nas osnažuje da se oglasimo, da pružimo otpor nazadnim idejama i ugnjetavanju, da marginalno približimo mainstream kulturi te da promijenimo svijet“ (*isto*). Smatramo da su obje komponente vidljive u časopisu *Erotika* te da je unatoč pornografskoj prirodi časopis nudio i mnoštvo naprednih i liberalnih, mogli bismo reći buntovnih pogleda na društvo.

Supostojali su različiti pogledi na popularnu kulturu, ali je prevladavao stav kako je popularna kultura djelovala kao opijum za radnike te se „na izglednu katastrofu upozoravalo terminima teorije potkožne igle, koja je dokazivala da poruke posredovane medijima na običnog čovjeka djeluju kao da su mu „injektirane pod kožu“ (Senjković 2008: 63). Također se za utjecaje sa

Zapada koriste termini poput „malograđanštine, frajerluka, amerikanijade“ (Janjetović 2011: 25) i sl. Do velike krize i hiperinflacije dolazi u 80-ima kao „posljedica neusklađenosti gospodarskog i političkog sustava, zbog kontradikcije koju je izazvalo spajanje dvaju načela: gospodarski sustav temeljio se na samoupravljanju, dakle na načelu suradnje, a politički sustav na vertikalnoj subordinaciji i monopolu, dakle na načelu naređivanja“, ali i „jer dugotrajan kvantitativan rast nije uspijevaao postići zadovoljavajuću kvalitetu“ (Duda 2010: 24, 27). Kolanović stavove prema popularnoj kulturi u Republici istražuje analizirajući različite tipove intelektualaca toga vremena. Zaključuje kako se 50-ih godina može zamijetiti generalno negativan stav prema popularnoj kulturi dok se od 60-ih godina primjećuju tri skupine intelektualaca (organski socijalistički, akademski te izvaninstitucionalni intelektualci) koji su različito gledali na popularnu kulturu, premda se i dalje zadržava pretežno negativan stav. Organski socijalistički intelektualci imali su najnegativnije poglede na popularnu kulturu te možemo istaknuti kontradiktornost dviju „konceptija mase kao emancipatorskog subjekta koji sam stvara svoju kulturu i mase kao pasivnog subjekta kojim masovna kultura manipulira“ (Kolanović 2011: 123); akademski intelektualci u početku proizvode popularne kulture označuju kao pojavu „bez estetske vrijednosti“ (*isto*: 138), a zatim dolazi do djelomičnog pomaka, kritike samih sebe zbog zanemarivanja popularne kulture i književnosti u čemu se ističu Žmegač, Škreb i pogotovo Milivoj Solar. Među izvaninstitucionalnim intelektualcima koji svoja gledišta odmiču od dominantne socijalističke ideologije i fenomen popularne kulture smatraju vrijednim, Kolanović ističe Veselka Tenžeru, Branimira Donata, a pogotovo Igora Mandića koji se stilom svojih tekstova najbliže i sam približio popularno-kulturnim oblicima (*isto*: 87-146).

Kao što je već rečeno, vladao je generalno negativan stav prema popularnoj kulturi i njezinim proizvodima od strane socijalističke vlasti, ali i od strane intelektualaca koji su bili pod njihovom ingerencijom, pa tako 1978. komisija Izvršnoga komiteta Predsjedništva CK SKH za informativno-propagandnu djelatnost upozorava

„da se ekonomska propaganda ne može raditi preslikavanjem zapadnoga modela koji podrazumijeva „nagovarački, nametljiv karakter, svojstven potrošačkoj psihologiji i čijim je rukama jedini cilj da nagovaraju na kupovinu, bez obzira na kvalitet proizvoda“, već ona mora biti istinita i u funkciji samoupravnog socijalističkog informiranja i sistema u cjelini“ (Duda 2010: 58-59).

Unatoč tomu i mišljenju da popularna kultura „mase lišava kulture i odvraća ih od kulturnih vrijednosti, nudeći im u zamenu pseudokulturu“ (Pešić-Golubović prema: Senjković 2008: 94), (časopise, glazbu, TV serije i slično) koje se zadržalo i u 80-im godinama kada je

popularna kultura i utjecaj zapada doživio vrhunac u Jugoslaviji, vlast uživa i pozitivne strane popularne kulture – u vrijeme gospodarske krize i hiperinflacije proizvodi popularne kulture služili su narodu kao bijeg od surove stvarnosti u kojoj su živjeli, što je vladajućima išlo na ruku, a popularni časopisi služili su kao sredstvo financiranja političkih koji bi se bez njihova financiranja teško održali. Istražujući časopis *Erotika*, naišli smo na potvrdu teze popularne kulture kao bijega od stvarnosti te donosimo citat iz jedne erotske priče iz 1986. u koju je ubačen popularno-kulturni element preuzet sa Zapada: „U novije doba popušta djelovanje sve brže i brže. Očito treba da povećam dozu. Kad god mi je loš dan, posegnem za vesternom kako bih se omamio“ (Weigold 1986: 38). Duda jugoslavensko razdoblje tranzicije iz socijalizma u kapitalizam naziva sivom zonom i ističe kako je „zadržavanje u prijelaznom razdoblju ostavljalo mogućnost sive zone, politički dodatno pravdane uvjerenošću u posebnost samoupravnog socijalizma i međunarodnog položaja zemlje (2010: 94). Senjković ističe još jedan pozitivan aspekt popularne kulture koji je primijećen u to doba, a to je demistifikacija određenih mitova – kroz objavljivanje fotografija žena došlo je do rušenja tabua ljudske seksualnosti, oslobađanja seksualnosti te napredovanja na području jednakosti spolova (2008: 68-69). Slično primjećuje i Duda kada ističe promjenu muškaraca i žena uzrokovanu društvenim i tehnološkim promjenama koje su „stvorile ženu koja je istodobno bila i radnica, i domaćica, i majka, ali postupno i novoga muškarca koji se izgrađujući partnerski odnos uključivao u rad u kući, a ne samo izvan i oko nje“ (2010: 202).

Koliki je utjecaj na društvo ostavila popularna kultura iz vremena SFRJ-a, a pogotovo 80-ih godina, najbolje možemo vidjeti danas budući da je i dalje popularna tadašnja glazba (npr. česte su slušaonice novovalne glazbe⁷ 70-ih i 80-ih godina u popularnim klubovima u Zagrebu), u Zagrebu je otvoren Muzej 80-ih⁸ u stanu koji je uređen u stilu 80-ih godina, u kojemu su izloženi najvažniji tehnološki popularno-kulturni predmeti, namještaj, knjige, glazbene ploče, prehrambeni proizvodi i još mnogo drugog. Veliku popularnost stekla je i serija Crno-bijeli svijet⁹ koja je kroz živote likova različitih starosnih skupina u 80-im

⁷ Novi val stigao je u Hrvatsku tijekom [1977.](#), mada se, slično Velikoj Britaniji i SAD, prvo koristio naziv "punk" (v. [punk u Hrvatskoj](#)). U Hrvatskoj su postojala dva jaka žarišta: Rijeka i Zagreb. U [Rijeci](#) se osnivaju [Paraf](#), a u [Zagrebu Prljavo kazalište](#), [Haustor](#) i [Azra](#), iz čije je prve postave nastao [Film](#). Godine [1979.](#) [Prljavo kazalište](#) prvi od novovalnih sastava objavljuju album, a [1980.](#) i [1981.](#) godine prve albume snimiti će i ostali sastavi novog vala. Natuknica Novi val u Hrvatskoj, https://hr.wikipedia.org/wiki/Novi_val#Novi_val_u_Hrvatskoj [pregled: 25. srpnja 2020]

⁸ Macukić, Viktorija. 2018. Novo cool mjesto: Zagreb 80's, muzej posvećen 80-im godinama otvoren u centru Zagreba. *Jutarnji list*, 2.1.2018, <https://www.jutarnji.hr/domidizajn/interijeri/zagreb-80s-muzej-posvecen-80-im-godinama-otvoren-u-centru-zagreba-6895215> [pregled: 25. srpnja 2020]

⁹ Wikipedia.org: *Crno-bijeli svijet* (televizijska serija), [https://hr.wikipedia.org/wiki/Crno-bijeli_svijet_\(televizijska_serija\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Crno-bijeli_svijet_(televizijska_serija)) [pregled: 25. srpnja 2020]

godinama u SFRJ obuhvatila velik dio popularne kulture toga vremena (pogotovo glazbe i tiskovina). Budući da je popularna kultura u SFRJ bila iznimno bogata nećemo ulaziti u detaljniji opis njezinih proizvoda, već ćemo se zadržati samo na detaljnijem pregledu tiska toga vremena, pogotovo zabavnog tiska koji je izlazio u izdavačkoj kući Vjesnik u Zagrebu, a kojoj je pripadala i revija *Erotika*.

Zabavni tisak kao opijum za narod – *kroćenje novinarstva*¹⁰, čitanost i funkcija

Sloboda medija je i za vrijeme Tita a pogotovo nakon njegove smrti, kako bi se spriječila destabilizacija Jugoslavije i sačuvao Titov sustav, bila na klimavim nogama, unatoč određenim zakonima¹¹ koji su na papiru osiguravali slobodu, ali je praksa bila drugačija te su novinari „po Kaznenom zakonu mogli otići u zatvor za mnoge informacije ili kritički intoniran članak ili komentar“ (Novak, 2005: 886, 883). Najveći su problem za SKJ bile zabavne tiskovine u kojima je prevladavao sadržaj preuzet sa Zapada, a time i zapadna ideologija, potrošačka i kapitalistička kultura, pogotovo zato što se „u socijalističkim društvima inzistiralo na jeziku i diskursu kao privilegiranim mjestima ideološke proizvodnje moći“ (Kolanović 2011: 53). Već je 50-ih godina porastao broj zabavnih priloga, koji se 60-ih godina i povećao budući da su nakon privredne reforme koja se dogodila 1965. godine samo politički listovi mogli računati na dotacije – ostali su se morali financirati upravo zabavnim priložima koje su većinom preuzimali sa Zapada, što Partiji nikako nije odgovaralo (Janjetović 2011: 82-83). Zato je 30. lipnja 1972. na snagu stupio *Zakon o oporezivanju proizvoda i usluga u prometu*, a „zapadna štampa je potpala pod 36. stavak 1. točke 7. Zakona, koja je nalagala da izdavač mora pribaviti pismeno mišljenje od nadležnog republičkog odnosno pokrajinskog organa o tomu zaslužuje li pojedini časopis oslobođenje od plaćanja poreza“ (Senjković 2008: 96). Dvije godine kasnije, na Desetom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, donesen je i *Zakon o oporezivanju knjiga, novina i drugih publikacija*, odnosno oporezivane su sve tiskovine koje su proglašene šundom od strane posebnih republičkih komisija (Popović, Gavarić i Latković prema: Senjković 2008: 78). Promjene u časopisima nakon donošenja navedenog zakona bile su više-manje kozmetičke te je vlast pristajala na to iz razloga što su zabavne tiskovine financirale tiskanje političkih koje je kupovao znatno manji broj ljudi. Borba protiv šunda događala se u valovima još od 50-ih godina, a do krajnjeg kolapsa tiska dolazi u 80-im godinama kada je zbog financijskih

¹⁰ (Novak, 2005: 879)

¹¹ Npr. Zakon o javnom informiranju iz 1982. koji u članku 13. govori kako „cenzura ne postoji, osim u slučajevima neposredne ratne opasnosti ili ratnog stanja.“ (Novak 2005: 880)

problema sve veći broj časopisa, ne samo onih pornografskih kojima je to bila svrha, objavljivao otvoreno pornografske materijale (Janjetović 2011: 83, 259). Osim toga Janjetović ističe i funkciju zabavne štampe kao sedativa koji je služio „kao dopuna sivog života a time i za razgradnju ličnog nezadovoljstva a time i za stabilizaciju postojećeg društvenog poretka“ (isto: 245). Sličan se stav iznosi nekoliko puta i u časopisu *Erotika* pa tako npr. 1986. Mata Bošnjaković piše kako sociolozi masovne kulture smatraju „da se zanimanje za pin-up djevojke, dakle i za njihovu proizvodnju, povećava baš u doba krize u društvu, a posebice za vrijeme krajnje ekscenčnih događanja kakvi su ratovi“ (Bošnjaković 1986: 18). Osim toga, sve je manji broj ljudi kupovao političke i informativne tiskovine, pogotovo za vrijeme ekonomske krize 80-ih godina, tako da je Partija „žmirila“ na zabavni tisak upravo zato što je zabavna financirala onaj politički i informativni. Naprimjer, revija *Erotika* bila je oslobođena plaćanja poreza na šund unatoč nekim upitnim člancima koji su ponekad vrijeđali ili moral ili politički ustroj države. Uz financijske probleme zabavnog tiska a i tiska uopće, tu su bili i „nepotpuna pismenost, otpor kulturnog i delom političkog establišmenta, manjkava mreža knjižara i biblioteka, nepristupačnost štampe u velikom delu zemlje“ (Janjetović 2011: 269). Unatoč tomu što se u 80-ima, pogotovo na prijelazu s 80-ih na 90-e godine, činilo kako se situacija s ograničenjima slobode informiranja i novinarstva poboljšala, kontrola Partije bila je prisutna sve do uvođenja višestranačja u Hrvatskoj 1990. Dotada su vrijedila različita zakonska ograničenja koja su provodila „javna tužiteljstva, sudstvo, unutarnji poslovi i politička policija“ (Novak 2005: 887) a prema kojima:

„Zakon daje savjetima medija najveće ovlasti u uređivanju i kadrovskim rješenjima. To je bila prva razina dirigiranja informativnim procesom. Druga razina ograničavanja slobode informiranja i novinstva bio je Zakon o sprečavanju zloupotreba u procesu javnog informiranja. (...) U primjeni su najviše bili članci-optužbe za uznemiravanje javnosti, neprijateljsku propagandu i uvredu najviših predstavnika i ustanova“ (Novak 2005: 882).

Janjetović ističe tri glavne zamjerke upućene zabavnom tisku u 80-ima: prva je pitanje uvoze li se putem zabavnog tiska neprijateljske ideje; druga je upijanje zapadne propagande putem zabavnog tiska, a ne one ideološke kako je planirala Partija; treća je nezadovoljstvo potiskivanjem prave književnosti zabavnim tiskom i posljedično nemogućnost podizanja kulturne razine stanovnika (2011: 245). Unatoč većinskom isticanju negativnih strana zabavne literature, u kojima je prednjačio i sam predsjednik SFRJ, drug Tito, kroz vrijeme se ističu i pozitivne značajke kao naprimjer: to što je „jugoslavenskome društvu mogla ponuditi vrlo velike mogućnosti 'pozitivnih utjecaja', u razvijanju plemenitih osobina i istraživačkog duha mladih generacija, ona može biti temeljem za stjecanje navike čitanja; ali i (...) sredstvom za

postizanje 'određenog političkog uticaja na čitaoca' (Senjković 2008: 58). Ipak, kako bismo dali bolji uvid u poziciju novinarstva i novinara tijekom 1980-ih, prikazat ćemo kratki pregled najvažnijih godina, zakona i događaja, osim ovih već navedenih. Tako je važno istaknuti 1984. godinu kada je tiskana „Bijela knjiga“, čiji je nakladnik bila Komisija CK SKH za idejna pitanja i informiranje, u kojoj su prozvani novinari i intelektualci koji nisu odgovarali Partiji. Iste je godine Komisija organizirala i Savjetovanje o idejnoj borbi u oblasti kulture i stvaralaštva (*isto*: 908), a kao što je već navedeno, iste godine iz Vjesnikova tiska izlazi prvi broj *Erotike*. Među ostalima prozvan je i Igor Mandić, novinar čiji su članci i kolumne bili objavljeni u svakome broju *Erotike*, ali i čitava izdavačka kuća Vjesnik, a već se te godine primjećuju usponi nacionalizma i klerikalizma (Novak 2005: 904-905). Mandića ističe i Kolanović kao jednoga od rijetkih intelektualaca koji su vidjeli i iznosili vrijednosti popularne kulture u 80-ima (2011: 152-157), među ostalim i u reviji *Erotika*. Od 1986. novinarstvo se sve više oslobađa političkih stega, ali ga i dalje federalni i armijski vrh strogo kontroliraju (Novak 2005: 918). Jedna od novinarki koja se protivila strogoj kontroli bila je Tanja Torbarina:

„Zašto nam je novinarstvo tako šugavo kakvo jest? Ako onaj koji prima plaću da ljude informira, da bi im rekao na čemu su, prema tome što ih čeka, kaže da informiranost nije važna, onda ima da ti pamet stane. Znači, urednicima i novinarima takvog nazora na informiranje sasvim je normalno da ljude ne informiraju (jer nije važno, da zadrže važne vijesti, da im prikriju istinu. Da im lažu. Čemu onda služe novine i TV? Da bi poslužile onima koji u njima rade kao odskočna daska za diplomaciju, za ministarske fotelje, za direktorska mjesta u važnim institucijama, za bolji plasman na kadrovskim listama.“ (*Danas*, 13. V 1986. prema: Novak 2011: 921).

Politička se uplitanja nastavljaju i u sljedećim dvjema godinama, ignorira se Miloševićovo djelovanje, a u Hrvatskoj dolazi do sve većeg gušenja slobodnog novinarstva. Situacija je eskalirala 1989. kada se događaju četiri važna trenutka, kako ističe Drago Flego – prvi je „medijski rat“; drugi je sumrak novinarstva kao profesije, odnosno da se informacije saznaju u *kafanama* i na ulicama umjesto u glasilima; treći je „raskorak između načelnih opredjeljenja o „temeljnim i razvojnim vizurama ovog društva i konkretne političke prakse i njenog objašnjenja“ (*isto*: 945) te četvrti: „fizički napadi i pritisci na redakcije i novinare“ (*isto*) što se do tada nije događalo. Istovremeno, nazire se raspad Jugoslavije, Miloševićeva propaganda i *mitinzi* su sve prisutniji, a u svijetu paralelno dolazi do rušenja Berlinskoga zida, odnosno

oslobađanja od komunističke ideologije ne samo u Istočnoj Njemačkoj, već i u ostalim socijalističkim državama¹², što Miloševiću nije odgovaralo.

„U međuvremenu, dok je velikosrpski pokret tijekom 1989. dostizavao vrhunac svoje hegemonizacije, u Hrvatskoj je, nakon višegodišnje „šutnje“, započeo proces rađanja demokratskog i nacionalnog pokreta. (...) vodio prema nacionalnoj homogenizaciji, sličnoj onoj s početka sedamdesetih godina. Pokret je nastajao u kontekstu sloma europskog komunizma, raspadanja Jugoslavije i prijeteće velikosrpske opasnosti“ (Bilandžić 1999: 766).

Budući da se u Hrvatskoj bude ideje višestranačja i osamostaljenja države kako bi se suprotstavilo velikosrpskoj agresiji, paralelno s političkim pomacima dolazi i do napretka u novinarstvu, a prvim velikim korakom Novak (2011: 960) smatra saziv Zbora novinara 27. veljače 1990. na Zagrebačkom velesajmu koji je za svrhu imao povratak novinarskog dostojanstva. Veliku promjenu uvode i ekonomske reforme Ante Markovića koji je dao „zakonski okvir da se novinska poduzeća transformiraju u dionička društva u kojem bi novinari otkupom dionica mogli postati pretežiti vlasnici“ (*isto*: 962). Na taj način sustav informiranja ne bi više mogao biti pod političkom kontrolom budući da država više ne bi bila većinski vlasnik. 1990. kada se pripremaju višestranački izbori, Društvo novinara Hrvatske objavljuje pravila o objektivnom i istinitom izvještavanju o izborima¹³ te donosi odluku o prestanku kolektivnog članstva Socijalističkog saveza i preoblikovanju u „samostalno strukovno udruženje koje prema svakom političkom subjektu ima jednak odnos distance“ (*isto*: 972). Kada je 7. prosinca 1990. Hrvatski sabor usvojio četiri temeljna akta Vijeća Europe o slobodi medija i izražavanja kao temeljnih ljudskih prava, tada su i „najviši standardi demokratske Europe o slobodi izražavanja, medija i novinarstva kao temeljna ljudska prava postali bitna odrednica u izgradnji demokratske Hrvatske, slobodnoga i neovisnog novinarstva“ (*isto*: 992). Unatoč tomu, prisutna su ograničavanja slobode informiranja u Domovinskom ratu prema napucima dr. Franje Tuđmana koji nije volio kritike na svoj račun (*isto*: 1012). Iste godine osniva se HINA¹⁴, pokreću se stranačka glasila (koja neće biti dugoga vijeka) te katolički tisak ponovno postaje aktualan. U 1991. godini ključni su trenuci početak članstva Hrvatske u UN-u (medijska sloboda pada pod kontrolu međunarodnih organizacija) te XXXI. izvanredna skupština 9. siječnja 1991. kada dolazi do prekida „svih odnosa sa Savezom novinara“ (*isto*: 1010) i vraćanja „povijesnog imena

¹²Wikipedia.org: Berlinski zid, https://hr.wikipedia.org/wiki/Berlinski_zid, [pregled: 5. studenoga 2020]

¹³ „U ostvarivanju višestranačke demokracije, izražene u prvim višestranačkim izborima i višestranačkom Saboru, hrvatsko novinarstvo bilo je na nacionalnoj, profesionalnoj i civilizacijskoj razini, primjerenoj povijesnom trenutku i nacionalnoj odgovornosti.“ (Novak, 2005: 979)

¹⁴Wikipedia.org: Hrvatska izvještajna novinska agencija, https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_izvje%C5%A1tajna_novinska_agencija [pregled: 11. studenog 2020]

organizacije (Hrvatsko novinarsko društvo)“ (*isto*). Hrvatsko se novinarstvo tijekom istraživanih godina, od 1984. do 1991., borilo s mnogim uštkavanjima i zakonima koji su radili na njegovu štetu te je kroz tranziciju državnog ustroja, sa socijalizma na kapitalizam, i samo doživljavalo tranziciju svoga glasa i slobode govora. Unatoč navedenim zakonima, zabranama i strogim kontrolama Partije, u daljnjem tekstu vidjet ćemo kako su novinari ipak uspijevali „provući“ i zabranjene sadržaje, na koje je Partija povremeno i „žmirila“ zbog financijske koristi. Na primjeru izdavačke kuće Vjesnik, posebice *Revije za umjetnost i kulturu ljubavi Erotika*, dat će se prikaz jednoga revijalnog časopisa toga vremena te istražiti kako su novinari i pisci kratkih priča pisali o ženama te kako je to moglo utjecati na položaj žena u društvu toga vremena.

Izdavačka kuća Vjesnik – *na putu prema dole*¹⁵

Kada u tražilicu Hrvatskog jezičnog portala upišemo leksem vjesnik, treće sekundarno značenje odnosi se upravo na istoimeni dnevnik koji je pokrenut 1940. od strane ilegalnih komunističkih aktivista; zatim je od 1941. do 1945. bio glavno glasilo NOB-a, a od tada pa do 1990. središnji je informativno-politički dnevnik u Hrvatskoj, dok mu kasnije opadaju naklada i utjecaj¹⁶ sve do 2012. kada se nakon brojnih pokušaj *Vjesnik* više ne može spasiti (Habek 2015: 8). Izdavačka kuća Vjesnik u kojoj je izlazio istoimeni dnevnik bila je najznačajnija jugoslavenska izdavačka kuća koja je bila „u izuzetnom i jedinstvenom položaju“, u 'dominantnoj hegemonijalnoj poziciji', poziciji 'faktičnoga monopola' na hrvatskom masmedijskom tržištu“ (Peratoner prema Senjković 2008: 101). Status vodeće medijske kuće ostvarila je 1984. kada nadmašuje broj prodanih primjeraka *Politike* (Habek 2012: 26), a taj status zadržava sve do 1989. kada dolazi do raspada i države i

„tada najmoćnije novinsko-izdavačke kompanije jugoistočne Europe, koja je u prosincu te 1989. zapošljavala gotovo 6000 ljudi i izdavala dnevnik Vjesnik, Večernji list u Sportske novosti, ali i tjednike, polumjesečnike i mjesečnike – *Arenu*, *Danas*, **Erotiku**¹⁷, *Izbor*, *Kviz*, *Sam svoj majstor*, *Sfingu*, *Sprint*, *Start*, *Studio*, *Svijet*, *Vikend*, *TOP*, *Trend* i *Milu*, kao i velik broj povremenih izdanja, romana i stripova, tiskala knjige,

¹⁵ Stih iz pjesme *Na putu prema dole* benda *Pips, chips & videoclips*, [http://www.pipschipsvideoclips.com/hr/muzika/pregled/?vrsta=&albumId=5&naslov=fred-astaire-\(lyrics\)#](http://www.pipschipsvideoclips.com/hr/muzika/pregled/?vrsta=&albumId=5&naslov=fred-astaire-(lyrics)#) [pregled: 19. studenog 2020]

¹⁶ Hrvatski jezični portal, leksem vjēsniĳ, <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> [pregled: 11. studenog 2020]

¹⁷ Istaknula autorica ovog rada.

školske udžbenike i više od 120 eksternih listova, uglavnom glasila radnih kolektiva neke od njih i u nakladi od čak 30 tisuća“ (isto: 20-21).

Unatoč svome položaju u Hrvatskoj i Jugoslaviji uopće, izdavačka kuća Vjesnik bila je pod stalnom kontrolom vlasti koja je često unatoč prihvaćenim zakonima koji su branili cenzuru i štitili slobodu govora novinara, i dalje cenzurirala novinarske tekstove te kažnjavala novinare, a promjenom ustroja države s 1990. na 1991. u tom smislu nije se puno toga promijenilo. „Politički vrh zahtijevao je provođenje čiste partijske politike; kad je ona primijenjena naklade bi počele padati pa bi se tražila nova rješenja. (...) Govorilo bi se o kadrovskoj krizi, o prodoru truloga liberalizma i nacionalizma, senzacionalizmu i povlađivanju ukusu čitatelja“ (Novak 2005: 898). Najviše se kontrolirao onaj tisak koji im je najviše i smetao – zabavni tisak, koji je preuzimao najviše zapadnih utjecaja. „Taj je tisak člancima, fotografijama, karikaturama i reklamama svjedočio o postojanju potrošačke kulture, kvaliteti života i razini životnoga standarda, ali je istodobno načinjao nove teme, obrađivao široj publici slabo poznate sadržaje te s namjerom ili nehotice ubrzavao oblikovanje potrošačkoga društva“ (Duda 2010: 13). Osim toga na Vjesnikov se zabavni tisak gledalo kao na „jedno od uporišta malograđanskog posjedovanja i malograđanskog poimanja uspjeha u životu“ (Šušar prema Duda 2010: 13-14) te se smatralo da „umjesto da budu podvrgnuta jednom gramšijevskom konceptu štampe, djeluju ne samo nekomunistički već i antikomunistički, ističući šund i ine determinante malograđanskog oblikovanja društvene svijesti na širem planu“ (Bešker prema Kolanović 2011: 125). Od 1987. povećava se broj napada na hrvatsko novinarstvo, dok će se napadima hrvatske vlasti 1988. priključiti i beogradski tisak koji je optuživao Vjesnik kako njihovi dopisnici u Beogradu koriste svoj boravak kako bi prikupili informacije hrvatskom političkom rukovodstvu (Novak 2005: 926-930). Vjesnik potvrđuje svoj status vodeće jugoslavenske izdavačke kuće 1988. kada dolazi do njezine tehnološke transformacije:

„(...) kompjuterizacija, tiskanje u Zagrebu, Frankfurtu i Osijeku, preseljenja vodećih dnevnika kuće – Večernjega lista, Vjesnika, Sportskih novosti i ostalih u novosagrađeni Press-centar u sjeni Vjesnikova nebodera, ali i nova organizacija i transformacija kuće koja 1. srpnja 1988. postaje NIŠPRO¹⁸ Vjesnik“ (Habek 2012: 26-27).

Kontrola i nadzor nastavljaju se i 1989. kada se ukida magazin *Start* (po strukturi inače najbližiji reviji *Erotika*) kao odgovor na „sve slobodnije pisanje redakcije i političkoj krizi u Jugoslaviji“ (Novak 2005: 933-934), a iste godine se saziva i Skupština Vjesnikove kuće i Predsjedništvo Konferencije SK NIŠPRO Vjesnik kako bi se komunisti u redakcijama

¹⁸ Wikipedia.org: NIŠPRO; „iz vremena socijalističke Jugoslavije kratica za novinsko-izdavačku, štamparsku i prodajnu radnu organizaciju“, <https://sh.wikipedia.org/wiki/NI%C5%A0PRO> [pregled: 19. studenog 2020]

obvezali „da sprečavaju 'razbuktavanje nacionalističkih strasti', te da se u uređivačkoj politici štampe, radija i televizije afirmiraju principi pune nacionalne ravnopravnosti i osigura nesmetan razvoj na osnovama zajedništva, bratstva i jedinstva“ (isto: 934). Pojačana kontrola i nadzor kako bi se SFRJ pokušala održati na okupu, zapravo ima kontra-efekt te zajedno sa sobom vuče i rasipanje Vjesnika na dvanaest samostalnih poduzeća te ukidanja više od polovice njegovih revijalnih izdanja (te godine *Erotika* je izbjegla gašenje samo zbog svojeg velikog financijskog doprinosa) do kojeg će doći 1991. godine (Novak 2005: 993-999). Možemo primijetiti da tim činom izdavačka kuća Vjesnik kao takva prestaje postojati jer više nije jedinstvena. Do raskola sa Savezom komunista i Socijalističkim savezom¹⁹, Društvo novinara, a tako i izdavačka kuća Vjesnik, dolazi 1990., kada dolazi i do izmjena Zakona o javnom informiranju, a situacija se na papiru poboljšava i usvajanjem četiriju temeljnih akata Vijeća Europe o slobodi medija i izražavanja na Hrvatskome saboru 7. prosinca 1990. (isto: 972, 973. i 992). Habek ističe veliku promjenu koja se dogodila nakon rušenja režima kada je u Vjesnik banula „grupa potpunih diletanata, medijski i informativno potpuno nekompetentnih ljudi“ (2012: 65), a paralelno s time dolazi i do *hadezeizacije* medija (isto: 66). Franjo Tuđman, koji 1991. postaje prvi predsjednik Republike Hrvatske, iste je godine dogovorio da britanski novinar Robert Maxwell otkupi četrdeset posto dvanaest poduzeća kuća Vjesnik i *Večernji list*, te su sporazumom bili uključeni *Večernji list*, *Vjesnik*, *Sportske novosti*, *Danas*, *Revije* (pa onda tako i naša istraživana revija *Erotika*), *Arena* te „marketinška agencija 'EP 64', 'Grafička proizvodnja', 'Veletrgovina', 'Tisak', 'Zagrebačka prodaja', i 'Multiprint'“ (isto: 72, 74). Iste godine dogovor propada jer navodno „zakonitosti i realnosti godišnjeg obračuna za 1990. Vjesnika nisu izražene sukladno zakonskim propisima“ (isto: 81), a dolazi i do teške situacije vezane za poduzeće NIP Revije kada od dvadeset revija na tržištu ostaje njih osam jer je Fond za privatizaciju zaključio da većina njih više nije isplativa, pa se tako te godine gasi već spomenuti *Start*, ali *Erotika* „ostaje na životu“ do ljeta sljedeće godine (Novak 2005: 999-1000). Habek piše (2012: 90) da do velikog kraha NIP Revija dolazi kada je na njihovo čelo došao Hrvoje Hitrec, inače čovjek novoga režima koji je zastupao *hadezeizaciju* medija, koji ih je vodio od 1991. do njihovog gašenja i velikih dugova u ljeto 1992. godine. Tako u posljednjem valu s polica nestaju „Vikend, *Erotika*, TV Plus, Dom, Plavi Zabavnik, Kviz, Alan Ford, Tom i Jerry, Laso, Draga, ljubavni roman i Svijet“ (isto: 93), a posljednji list koji se gasi je list *Vjesnik* koji nakon velikih financijskih i inih problema prestaje izlaziti 20. travnja 2012. godine (isto: 191). Sva izdanja kuće Vjesnik daju

¹⁹ „(...)Vjesnik od petka 9. ožujka 1990. nosio je u svom zaglavlju *Vjesnik – Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske*, a dan kasnije, 10. ožujka 1990., Vjesnik više nema tu oznaku“ (Habek 2012: 40)

nam bezbroj mogućnosti za istraživanje u brojnim područjima umjetnosti i humanističkih znanosti te su nam ostavili bogatu riznicu prošloga režima, ali i popularne kulture toga vremena koja je, unatoč zabranama i kontroli Partije, bila ključan dio života građana, bili oni radnici ili intelektualci. U nastavku teksta, dat će se uvod u Reviju za umjetnost i kulturu ljubavi *Erotika* koju smo uzeli za predmet istraživanja ovoga rada zbog njene velike popularnosti među čitateljima u 80-ima i na početku 90-ih godina, ali i zbog kvalitete članaka koji su u njoj izlazili, a „popularnu kulturu stvaraju ljudi²⁰“, odnosno oni biraju hoće li proizvode popularne kulture „koristiti ili odbaciti u trajnom procesu stvaranja vlastite popularne kulture“ (Fisk, 2011: 32).

*Tito, JNA i vulva*²¹ – pornografski časopisi u Jugoslaviji

Glavni urednik magazina *Erotika* svih je godina njegova postojanja bio Milivoj Pašiček koji u intervjuu za Hinu govori: „Jugoslavija je kao bila konzervativna, ali je bila deset puta otvorenija od današnje Hrvatske“²², a to se doista može primijetiti u povratku konzervatizma od 1990. godine, a pogotovo početkom osnutka Republike Hrvatske. Unatoč protivljenju Partije, kao posljedica snažnog nacionalizma, naglog pada životnog standarda i povećanju stope kriminala (Žikić 2010: 55), kao što je već navedeno u prethodnim poglavljima, došlo je do izljeva pornografskih sadržaja. S Pašičekom se slaže i Željko Luketić, povjesničar medija i filma, koji je na svojem predavanju *Sexual Liberation in Socialist Yugoslavia's Print Magazines* u sklopu međunarodnog znanstvenog skupa *Socijalizam na klupi* (Pula, 2019) izložio kako „je pojava erotskih magazina u Jugoslaviji bio svojevrsan ukazatelj na liberalizaciju socijalističkog društva“²³. Sličnog je mišljenja i Krištofić koji u svom članku

²⁰ Pod kategorijom „ljudi“ Fisk podrazumijeva promjenjivi skup društvenih pripadnosti, koje se bolje mogu opisati kroz prizmu zajedništva koje ljudi osjećaju, nego kroz prizmu vanjskih socioloških faktora kao što su klasa, spol, uzrast, mjesto življenja ili bilo što drugo. (2011: 32)

²¹ Bakić, Asja. 2020. Kako me SFRJ učinila perverznom: intimna autobiografija. *U carstvu melanholije*, 22.4.2020, https://asjaba.com/2020/04/22/kako-me-sfrj-ucinila-perverznom-intimna-autobiografija/amp/?fbclid=IwAR36xzhKV-fe1kGqrZ6qU6S_LGFYH-uKclSVQUYqCr-9UMScQNWTF0HrU [pregled: 11. studenoga 2020]

²² Hina: 35 godina "Erotike": Prodaja išla do rekordnih 500. 000 primjeraka. *Glas Istre*, 15.2.2020, <https://www.glasistre.hr/zanimljivosti/35-godina-erotike-prodaja-isla-do-rekordnih-500000-primjeraka-622013> [pregled: 1. prosinca 2020]

²³ V.M.: EROTSKI MAGAZINI U JUGOSLAVIJI: Sloboda u kojoj je penis bio pornografija... *Ekspres*, 1.10.2019, <https://www.ekspres.net/scena/erotski-magazini-u-jugoslaviji-sloboda-u-kojoj-je-penis-bio-pornografija> [pregled: 1. prosinca 2020] i PORNOGRAFIJA U SOCIJALIZMU: Časopisi za odrasle u doba Jugoslavije: "Čik", "Eva i Adam", Zum... *Vijesti Online*, 1.10.2019, <https://www.vijesti.me/lifestyle/ljubav-i-seks/403239/casopisi-za-odrasle-u-doba-jugoslavije-cik-eva-i-adam-zum> [pregled: 1. prosinca 2020]

Putenost za proletere ističe kako se sukcesivno pojavljivanje časopisa *Start* i *Erotika* „u južnoslavenskom medijskom prostoru može promatrati kao polagano pomicanje granica dopuštenog, u ekonomskom i intelektualnom smislu“²⁴ ali uočava promjenu koja se događa na kraju 80-ih i na početku 90-ih te nastavlja „da bi se granice naposljetku ponovno zatvorile, ako već ne prema svijetu, onda unutar regije“ (*isto*). No, ne slažu se svim s tom tezom pa tako npr. u 16. broju našeg istraživanog časopisa *Erotika* iz 1986., u svom intervjuu Rusomir Bogdanovski, dramaturg i filmski scenarist, iznosi mišljenje kako kod nas nema seksualne kontrarevolucije, budući da nije bilo ni seksualne revolucije jer kad god bi „buknula“ neka seksualna buna, sve bi jako brzo bilo ugašeno (Trajković 1986: 9). Općenito se, što se tiče otvorenosti prema temama vezanim za seksualnost, od svih država SFRJ najviše istaknula Slovenija u kojoj se 1987. pojavilo prvo pornografsko kino „Sloga“ u Ljubljani (zanimljivo je da je kino vodila žena – Melita Novljan) (Strugar 1987: 94), a i prvi pornografski vrući telefon 1990. godine (Krulčić 1990: 92).

Pornografski, odnosno u početku erotski časopisi, u Jugoslaviji se javljaju tek u drugoj polovici 60-ih godina 20. stoljeća. Zanimljivo je istaknuti kako su „komunistički režimi (...) smatrali da je pornografija ekskluzivno 'zapadni' fenomen i interpretirali ga znakom moralnog raspada kapitalističkog načina proizvodnje“ (Žikić 2010: 53). Prvi takav časopis bio je „Čik pogodi“ – počeo je izlaziti 1968, a na početku je morao biti evidentiran kao enigmatički pa zato osim erotskih slika sadrži i križaljke, rebuse i enigmatiku kako bi se zaobišli strogi zakoni koje nalaže Partija.²⁵ Tek se u dvanaestome broju pojavljuju ženske grudi te se smanjuje broj križaljki, a nakon toga časopis postaje samo Čik te izlazi dva puta mjesečno. Kako je to dobro istaknuo Bojan Krištofić u članku *Putenost za proletere*: „(...) 'erotika' podrazumijeva i specifičan medijski žanr koji nije a priori pornografija, već to može postati pod određenim društvenim uvjetima“²⁶. Velika je vjerojatnost da današnji čitatelji *Čik* ne bi okarakterizirali kao erotski, budući da su se vremena promijenila te bi ih sadržaj stranica više podsjetio na kakav modni časopis. Ubrzo se pojavljuju konkurentski časopisi: *Eva* i *Adam*,

²⁴ Krištofić, Bojan. 2015. *Putenost za proletere*. *Vizkultura*, 29.1.2015, <https://vizkultura.hr/putenost-za-proletere/> [pregled: 2. prosinca 2020]

²⁵ H.M. 2016. Na ovo je drkala Jugoslavija (18+). *Index.hr*, 23.3.2016, <https://www.index.hr/magazin/clanak/na-ovo-je-drkala-jugoslavija-18/882294.aspx> [pregled: 1. prosinca 2020] i V.M.: EROTSKI MAGAZINI U JUGOSLAVIJI: Sloboda u kojoj je penis bio pornografija... *Ekspres*, 1.10.2019, <https://www.ekspres.net/scena/erotski-magazini-u-jugoslaviji-sloboda-u-kojoj-je-penis-bio-pornografija> [pregled: 1. prosinca 2020]

²⁶ Krištofić, Bojan. 2015. *Putenost za proletere*. *Vizkultura*, 29.1.2015, <https://vizkultura.hr/putenost-za-proletere/> [pregled: 1. prosinca 2020]

*Dvoje, Veseli svet, BEL (Biblioteka Erotske Literature), Erotski dodir, Eros*²⁷, a kasnije *Vročič kaj i Start*. Kažimo nešto više i o slovenskom *Vročem kaju* koji je vrlo vjerojatno prvi erotski časopis na području bivše Jugoslavije koji je pomaknuo granice i slobodnije prikazivao pornografske prizore. Sadržavao je porno priče, fotografije golih muškaraca, lezbijske i homoseksualne prizore te prizore spolnih činova. Zanimljivo je kako je časopis pisalo i uređivalo samo četvero ljudi među kojima i jedna žena, Asja Matjaž, te kako su na autorska prava drugačije gledali u to doba, budući da su fotografije uglavnom izrezivali iz stranih pornografskih časopisa. Nije ih zbog toga mučio problem sa zakonom, već su se bojali da ih „nadležni neće dobro shvatiti na tom tržištu, zatim slaba suradnja novinskih kuća, odnosno njihovih službi prodaje“.²⁸ U članku koji prenosi portal *Index.hr*, a za *Studio* ga je davne 1988. napisao Pavle Pavlović, jedan od četvero urednika *Vročeg kaja*, Srećko Slogar, najavljuje „još šokantnije, neviđene fotografije kod nas“²⁹, odnosno u trećem broju planira objaviti fotografije golih muškaraca u svim pozama, što je u to doba bio hrabar potez, budući da je fotografija nage žene bila već ustaljena pojava dok je penis izazivao bune.³⁰ Unatoč bunama koje su se javljale i zakonskim ograničenjima kojima je Partija pokušavala regulirati sadržaj erotskih časopisa, paralelno s time javljala se nova „pojava“, a mogli bismo reći i pomama – i žene otvoreno priznaju da čitaju erotske časopise te traže da se ispune i njihove želje, odnosno propitkuju kada će se početi objavljivati i fotografije nagih muškaraca pa tako čitateljice *Čika* u pismima pitaju kada će se na duplericama pojaviti goli muškarci.³¹ Iščitavajući brojeve *Erotike* i mi smo naišli na isto stajalište žena koje su izrazile u svojim pismima glavnom uredniku Milivoju Pašičeku pa tako npr. u broju 10 iz 1986. godine jedna čitateljica piše:

„Najavili ste da će čitateljice biti zadovoljnije s izborom fotografija nagih muškaraca. I što ste objavili? Jedno veliko NIŠTA. Obećanja se moraju izvršavati... Doista, „Erotika“ ovakva kakva jest, sa svim golim macama, dojkama i ženskim dupencima, teško može zaokupiti jednu ženu. A vi stalno ponavljate da nemate slika golih muškaraca... Zar je moguće da vaša kuća ne može doći do jednog „playgirla“?

²⁷ H.M. 2016. Na ovo je drkala Jugoslavija (18+). *Index.hr*, 23.3.2016, <https://www.index.hr/magazin/clanak/na-ovo-je-drkala-jugoslavija-18/882294.aspx> [pregled: 1. prosinca 2020]

²⁸ Yugopapir. 2017. Bilo jednom u Jugoslaviji: Prvi porno magazin šokirao je naciju (18+). *Index.hr*, 16.10.2017, <https://www.index.hr/Magazin/clanak/bilo-jednom-u-jugoslaviji-prvi-porno-magazin-sokirao-je-naciju-18/1001359.aspx> [pregled: 2. prosinca 2020]

²⁹ isto

³⁰ npr. prva fotografija obnaženog muškarca u erotskom časopisu bile su fotografije legendarnog Ibrea sa Zvezdare u *Extra Reporteru* 1982., a ranije fotografije nagog nogometaša Milana Šarovića u časopisu *Polet*

³¹V.M.: EROTSKI MAGAZINI U JUGOSLAVIJI: Sloboda u kojoj je penis bio pornografija... *Ekspres*, 1.10.2019, <https://www.ekspres.net/scena/erotski-magazini-u-jugoslaviji-sloboda-u-kojoj-je-penis-bio-pornografija> [pregled: 2. prosinca 2020]

More je stranih časopisa iz kojih je moguće prenijeti fotografije... Čitateljica iz Splita". (Napoznati autor 1986: 7)

Isto ističe i Željko Luketić na već spomenutom predavanju *Sexual Liberation in Socialist Yugoslavia's Print Magazines* kada govori kako je „žene radovalo da i muškarci mogu biti objekti požude“³², ali ta je činjenica doprinijela i novinarima i izdavačima istih magazina budući da se čitalačka publika iz toga razloga povećala te im logičnim slijedom donosila veću zaradu.

Istaknuli bismo još i erotski časopis *Start*, koji je prema našem mišljenju strukturom i kvalitetom najbliži časopisu *Erotika*. Bio je *THE lifestyle magazin*³³ koji je izlazio od kraja 1960-ih do 1990. godine. Iako je, kao što je npr. *Čik* počeo kao enigmatski, u početku bio automobilistički list, kada na njegovo uredničko mjesto dolazi Sead Saračević, postaje „najjači i najutjecajni moderniji magazin“ (*isto*). Saračević na mjestu glavnog urednika ostaje od 1973. do 1980. godine³⁴, a upravo 70-ih dolazi do kombiniranja istraživačkoga novinarstva i politike s pornografijom što se pogotovo moglo vidjeti u *Startu* koji je slovio za sadržajem, pogotovo kulturnim, najkvalitetniji časopis takve vrste na prostoru SFRJ. Razlog iz kojeg posebno ističemo *Start*, osim zbog njegove iznimne kvalitete i popularnosti, jest i već navedena sličnost s časopisom *Erotika*. Biljana Žikić u svome članku *Dissidents liked Pretty Girls: Nudity, Pornography and Quality Press in Socialism* definira *Start* prvim jugoslavenskim časopisom „hibridne“ prirode, „što znači da je kombinirao karakteristike novina tabloida s erotskim i pornografskim elementima, s onima *high-brow* časopisa koji sadrže progresivne, emancipacijske i kritičke analize aktualnih zbivanja“ (Žikić 2010: 53). Ove smo karakteristike primijetili istražujući časopis *Erotika* pa ćemo se dalje u tekstu opisujući navedeni časopis koristiti terminom *časopisa „hibridne“ prirode*. Osim toga, važna karakteristika *Starta* koju ističe Žikić, a za koju smatramo da je posjeduje i *Erotika*, jest to da „je utro put liberalnim, progresivnim i emancipacijskim praksama i diskursima koji su postali jezgra političkih i društvenih transformacija krajem 1980-ih“ (*isto*: 66), kao što je to naprimjer promjena položaja žene u društvu, što je tema našeg istraživanja časopisa *Erotika*. Kvalitetu *Erotike* uočio je i Krištofić koji slobodno shvaćanje seksualnosti ne vidi samo u fotografijama

³² PORNOGRAFIJA U SOCIJALIZMU: Časopisi za odrasle u doba Jugoslavije: "Čik", "Eva i Adam", Zum... *Vijesti Online*, 1.10.2019, <https://www.vijesti.me/lifestyle/ljubav-i-seks/403239/casopisi-za-odrasle-u-doba-jugoslavije-cik-eva-i-adam-zum> [pregled: 2. prosinca 2020]

³³ Leksikon Yu mitologije: Start, <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/start/> [pregled: 2. prosinca 2020]

³⁴ Hrvatska enciklopedija: Saračević, Sead, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=54575> [pregled: 2. prosinca]

već „mnogo više u cijelom nizu tekstova o raznovrsnim seksualnim fenomenima, s trezvenim analitičkim pristupom i bez trunke senzacionalizma“.³⁵ Žikić navodi visoki javni značaj, demokratski duh, političku racionalnost, analitičnost i visoku novinarsku kulturu kao ključne attribute kvalitetnog tiska (Spasov prema Žikić 2010: 57) te zaključuje kako *Start* ispunjava te kriterije (*isto*), a ranije u tekstu ističe kvalitetu časopisa *Erotika*, odnosno kako je imao „slične uređivačke politike: kvalitetne članke, izvanredne novinare i kolumniste i pornografske fotografije“ (*isto*: 56).

Uz glavnu zabavnu funkciju, jugoslavenski pornografski časopisi poput *Starta* i *Erotike* imali su i edukativnu funkciju budući da nije bilo prikladne literature koja bi mlade podučila o spolnosti, a također nije bilo spolnog odgoja u školama u 80-ima. „Postojale su neke knjige, ali to su bili samo neki naivni priručnici koji su govorili samo o bračnom seksu (...) Nisu bili previše religiozno orijentirani, ali išlo je u tom smjeru“ (...), rekao je jednom psihoterapeut dr. Stanislav Feldman“.³⁶ *Erotika*, kojom ćemo se baviti dalje u tekstu, nudila je edukativne zdravstvene tekstove o prevenciji spolnih bolesti, naročito HIV-a, o samopregledu dojki, samozadovoljavanju, problemima lezbijki i homoseksualaca, stupanju u spolne odnose, a od 1985. uredništvo uvodi i rubriku Pisma čitatelja u kojima svojim čitateljima odgovara rješenjima na njihove različite probleme vezane uz ljubavni i spolni život. Edukativnu ulogu časopisa *Erotika* potvrđuje i Zofka Klemen-Krek, predsjednica Savezne konferencije za pitanja društvenog položaja žene Jugoslavije, u intervjuu za istoimeni časopis (Strugar 1988: 13). U intervjuu koji je profesorica Štefica Tajsl, nastavnica OŠ 25. Maj, 1972. dala novinaru Božidaru Hrستیću za pornografski časopis *Eva i Adam* doznajemo kako se u Socijalističkoj Republici već četiri godine provodi eksperimentalni seksualni odgoj u osnovnim školama koji su osmislili profesor Zadrovič, republički prosvjetni savjetnik, profesor Cotić, prosvjetni savjetnik grada Zagreba, doktor Košiček, istaknuti seksolog te doktorica Novak Reiss. Djeca od prvoga do osmoga razreda uče sljedeće teme: Rodila me majka; Razlika muškarca i žene; Začeće; Menstruacija i Rast i razvoj tijela; Psihosomatske karakteristike puberteta; Položaj djeteta u porodici; Biološke i socijalne potrebe čovjeka; Ljubav između osoba suprotnog spola, Sretan brak i porodica, Trudnoća i porod i Naličje spolnog života s osvrtom na spolne bolesti i kontracepciju. Tajsl navodi kako je nedavno zagrebački TV Studio prikazao emisiju tematike seksualnog odgoja za 1. razred osnovne škole te kako postoji slikovnica Kako djeca

³⁵ Krištofić, Bojan. 2015. Putenost za proletere. *Vizkultura*, 29.1.2015, <https://vizkultura.hr/putenost-za-proletere/> [pregled: 8. siječnja 2021]

³⁶ Jasmina Bauman, Antonija Sunara. 2016. Fotke, knjige... Ovako su Hrvati nekad otkrivali tajne seksa. *Express*, 21.2.2016, <https://express.24sata.hr/life/fotke-knjige-ovako-su-hrvati-nekad-otkrivali-tajne-seksa-916> [pregled: 3. prosinca 2020]

dolaze na svijet. Također najavljuje uvođenje novoga spolnog odgoja s 1973. na 1974. godinu³⁷, ali do toga nikada nije došlo.³⁸ Iste godine već spomenuti seksolog Marijan Košiček objavljuje *Spolni odgoj. Priručnik za nastavnike*, ali kako spolni odgoj nije uveden u škole, tako ni priručnik nije zaživio.³⁹ Manjak spolnog odgoja spominje se u nekoliko navrata i u istraživanom časopisu *Erotika*, a vezano uz to i povratak konzervativnosti pa se tako u broju 30 iz 1987. godine ističe kritika golotinje iz zagrebačkog vjerskog lista *Glas koncila*: „Kako protumačiti svojoj maloj djeci da tu prijeko njihova možebitna nastavnica ili odgajateljica odmara svoje po hrapavoj stijeni razliveno udovlje, kada se ona takvom nikad ne bi pojavila u školi, vrtiću ni bilo gdje drugdje?“ (Marković 1987: 92) Ni 2020. godine u hrvatskim školama nije uveden spolni odgoj unatoč ponovnom pokušaju 2012. godine, ali ta odluka Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta nailazi na „kritike velikog dijela javnosti, Crkve, Islamske zajednice u Hrvatskoj, Hrvatskog Helsinškog odbora i nekih građanskih udruga na čelu s udrugom Grozd“.⁴⁰ Posljedica je to povratka tradicionalnosti i konzervativnosti u društvu o čemu najviše svjedoče izborni rezultati na kojima zadnjih godina pobjeđuje desničarska opcija HDZ, a sve veću popularnost uživaju i radikalni desničari poput Domovinskog pokreta, ali i Hod za život koji predvodi udruga U ime obitelji na čelu sa Željkom Markić, a koja okuplja „pojedince, obitelji, građanske udruge, zajednice i pokrete – sve one koji koje promiču općeljudske vrijednosti – brak i obitelj“.⁴¹ Potaknuta Facebook stranicom *Nisam tražila*, na kojoj žene objavljuju svoja iskustva seksualnog uznemiravanja, Platforma za reproduktivnu pravdu nedavno je postavila online peticiju za uvođenje spolnog odgoja u škole kao obaveznog predmeta te nam je tek za vidjeti hoće li ta inicijativa biti uspješna. Slično se događa i u našem promatranom razdoblju, točnije krajem 1989. i početkom 1990. kada također dolazi do povratka tradiciji i okretanja Crkvi pa tako Ivan Čolović primjećuje: „Pre nekoliko dana iz novina saznajem da je u borbu protiv pornografije krenuo i zagrebački kardinal Kuharić, a da nacrt novog zakona o izdavačkoj delatnosti u Srbiji predviđa da se, prvi put posle rata, unese član o „vređanju javnog morala“ (Čolović 1990: 9-10), a Franjo Tuđman,

³⁷ Yugopapir. 2017. Bilo jednom u Jugoslaviji: Prvi porno magazin šokirao je naciju (18+). *Index.hr*, 16.10.2017, <https://www.index.hr/Magazin/clanak/bilo-jednom-u-jugoslaviji-prvi-porno-magazin-sokirao-je-naciju-18/1001359.aspx> [pregled: 2. prosinca 2020]

³⁸ Wikipedia: Spolni odgoj u Hrvatskoj, https://hr.wikipedia.org/wiki/Spolni_odgoj_u_Hrvatskoj [pregled: 3. prosinca 2020]

³⁹ Jasmina Bauman, Antonija Sunara. 2016. Fotke, knjige... Ovako su Hrvati nekad otkrivali tajne seksa. *Express*, 21.2.2016, <https://express.24sata.hr/life/fotke-knjige-ovako-su-hrvati-nekad-otkrivali-tajne-seksa-916> [pregled: 3. prosinca 2020]

⁴⁰ Wikipedia: Zdravstveni odgoj u Hrvatskoj, https://hr.wikipedia.org/wiki/Zdravstveni_odgoj_u_Hrvatskoj#Nazivi_zdravstvenog_odgoja [pregled: 3. prosinca 2020]

⁴¹ U ime obitelji: O nama, <https://uimeobitelji.net/o-nama/> [pregled: 3. prosinca 2020]

budući predsjednik Republike Hrvatske, za *Startov* članak 6. siječnja 1990. izražava izrazito negativne stavove prema pobačaju, homoseksualnosti i pornografiji nazivajući ih nezdravim stanjima.⁴²

Brian McNair navodi trostruku funkciju medijskih prikaza: prva je da „oni otkrivaju norme ponašanja koje postoje u određenom društvu u određenom trenutku, čak i ako se te norme više ili manje razlikuju od stvarnog života“ (McNair 2004: 127); druga je didaktička uloga, odnosno da su mediji „nositelji ideologije i poučavaju nas o našim ulogama, pravima i obvezama na području seksualnosti i drugim sferama“ (*isto*) te treća da „medijski prikazi kao potrošna roba šire ideje o seksualnosti“ (*isto*). Iz navedenoga možemo primijetiti kako časopis *Erotika* ispunjava sve tri funkcije medijskih prikaz te je iz toga razloga nesumnjivo utjecao na društvo toga vremena i utjecao na oblikovanje njihovih stavova.

Erotika – „sorealistička slastičarnica za umorne radnike i činovnike“⁴³

Revija za kulturu i umjetnost ljubavi Erotika i to pod imenom *RS Magazin Erotika*, prvi put je kao probni broj ugledala svjetlost dana 1984. kao novi magazin sektora Revija (koji 1991. postaje samostalno poduzeće NIP Revije) izdavačke kuće Vjesnik. Krištofić u svome članku zanimljivo primjećuje kao bi se danas *Erotika* mogla čitati „gotovo kao panorama seksualnosti za proletere, društvenu klasu koja je u međuvremenu izgubila nominalnu ulogu protagonista u razmjeni društvenih dobara i popularnom diskursu o seksualnosti“.⁴⁴ Krištofićevo viđenje privuklo nam je pažnju i iz razloga što *Poletov* novinar u članku koji donosi *Erotika* u broju 21 iz 1987. godine na sličan način za *Erotiku* piše da je „**sorealistička slastičarnica**⁴⁵ za umorne radnike i činovnike, slastičarnica u kojoj ima ponekad i pokoji slatkiš spravljen preciznim receptom državne dozvole“ (Nepoznati autor 1987: 86) te „**jeftin aperitiv** poslije čega ništa ne stiže na stol, gosti se dižu i odlaze u slabe, pretrpane stanove i posvećuju se sami sebi ispod ofucanog 'Vuteksovog' pokrivača“ (*isto*). U istome članku za *Erotiku* piše kako ona nudi upravo ono što se priželjkuje: „u vlastitoj ljubavnoj priči,

⁴²R.I. 2019. Što je Tuđman mislio o abortusu, gejevima i pornografiji. *Index.hr*, 9.12.2019, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/sto-je-tudjman-mislio-o-abortusu-gejevima-i-pornografiji/2139001.aspx> [pregled: 3. prosinca 2020]

⁴³Nepoznati autor. 1987. Drugi o nama: Sorealistički „erotizam“ i njegovo popodnevo trošenje (Iz „Poletovog“ članka o erotskoj prozi u „Erotici“). *Erotika: Revija za umjetnost i kulturu ljubavi*, IV, Broj 21 (ožujak), str. 86.

⁴⁴Krištofić, Bojan. 2015. Putenost za proletere. *Vizkultura*, 29.1.2015, <https://vizkultura.hr/putenost-za-proletere/> [pregled: 8. siječnja 2021]

⁴⁵Istaknuto u originalu.

kodificira javnu, državnom snishodljivošću – **dozvoljenu, projekciju anonimnog prosjeka seksualne svijesti Jugoslavije**⁴⁶ (isto). Glavni urednik Milivoj Pašiček u intervjuu za Hinu istaknuo je „kako je pokretač projekta bio profit, a formula kvalitetni tekstovi, a ne puko 'lijepljenje' erotskih fotografija“⁴⁷ te ističe kako su upravo zbog toga časopisu rasli ugled i tiraže, a iz istoga je razloga postao popularan i u ostalim zemljama socijalističkoga bloka (isto). Naklada probnih brojeva iznosila je 70 tisuća i to je bila dovoljna potražnja da Partija da zeleno svjetlo za nastavak izdavanja još jednog erotskog izdanja na tržištu.⁴⁸ Usporedbe radi, zlatne je 1988. godine časopis izlazio u nezamislivoj tiraži od preko tristo tisuća primjeraka. Njzinu popularnost potvrđuje broj prodanih primjeraka krajem 1980-ih godina kada je *Erotika* oborila rekorde brojem od skoro četiristo tisuća prodanih primjeraka u Jugoslaviji te još dodatnih sto tisuća u Mađarskoj na mađarskom jeziku.⁴⁹ U početku je magazin izlazio neredovito, svakih nekoliko mjeseci, te je imao oko 140 stranica, a cijelo vrijeme postojanja glavni je urednik bio Milivoj Pašiček, s iznimkom prve godine kada je na čelu probnog časopisa *RS Magazina Erotika* Borivoj Jurković.⁵⁰ Uredništvo časopisa u travanjskom broju 1988. godine ističe kako je časopis pokrenut kako bi donio novac te kako bi se nosio s konkurentima na tome području koji su već duže vremena uspješno poslovali – i ispunio je očekivanja (Strugar 1988: 98). Od veljače 1985. postaje mjesečnik te se broj stranica revije smanjuje na 114, a tek se od travnja 1986. uhodava oko izlaženja te počinje izlaziti svakog osmoga u mjesecu (Nepoznati autor 1986: 7) U Broju 10 iz 1986. sam urednik Milivoj Pašiček daje informacije o *Erotici* te ističe kako „je posebno izdanje redakcije „Romani i stripovi“, koja djeluje unutar OOUR-a Informativno-revijalnih izdanje SOUR-a *Vjesnik*“ (Nepoznati autor 1986: 6) te kako u redakciji radi samo 15 zaposlenika koji rade na brojnim izdanjima kao što su „vesterni *Laso*, ljubavni romani *Eva*, erotski romani *Erotika*, kriminalistički bestseleri *Trag*, sf-časopis *Sirius*, superstrip *Alan Ford*, strip *Tom i Jerry*, *RS Magazin*, *Horoskop* i *Erotika humor*“ (isto). Iste godine povećava se broj stranica u boji, uredništvo planira i najavljuje specijalne brojeve *Erotike*, ali i ljepši i atraktivniji grafički izgled postojećeg časopisa, a od svibnja su krenuli i Mali oglasi. 1987. postaje najtiražnije i

⁴⁶ Istaknuto u originalu.

⁴⁷ Nepoznati autor. 2020. Tri i po decenije "Erotike": Sjećanje na legendarni jugoslovenski časopis. *Mondo.ba*, 15.2.2020, <https://mondo.ba/Magazin/Stil/a935305/Revija-Erotika-SFRJ-Zagreb-Vjesnik.html> [pregled: 8. siječnja 2021]

⁴⁸ Hina: 35 godina "Erotike": Prodaja išla do rekordnih 500. 000 primjeraka. *Glas Istre*, 15.2.2020, <https://www.glasistre.hr/zanimljivosti/35-godina-erotike-prodaja-isla-do-rekordnih-500000-primjeraka-622013> [pregled: 23.studenoga 2020]

⁴⁹ Nepoznati autor. 2020. Tri i po decenije "Erotike": Sjećanje na legendarni jugoslovenski časopis. *Mondo.ba*, 15.2.2020, <https://mondo.ba/Magazin/Stil/a935305/Revija-Erotika-SFRJ-Zagreb-Vjesnik.html> [pregled: 8. siječnja 2021]

⁵⁰ Jurković, B., ur. (1984) *Erotika: RS Magazin*, I, zima, str. 2

najkomercijalnije izdanje (Strugar 1988: 98). U prvome broju iz 1988. izlazi izvještaj o uspješnoj 1987. godini časopisa: „Imali smo u prosjeku 260.000 kupaca po broju, a u prosincu smo, kako znate, tiskali čak 424.000 primjeraka „Erotike“ s kalendarom“ (Pašiček 1988: 14), a u istome tekstu donose i planove za tekuću godinu: nagradni natječaj za najbolji akt svojih čitatelja, erotsko rublje kao poklon za čitateljice te najavljuju *Erotiku-specijal* s više stranica u boji i ekskluzivnim sadržajem (*isto*). Posebno se ponose povećanjem kvalitete časopisa do čega je došlo zbog jačanja domaće suradnje s poznatim novinarskim, književnim i drugim imenima, ali i sve većim brojem analitičkih istraživanja „na razne teme s područja erotike, ljubavi i seksualnosti“ (Strugar 1988: 98). Iste te godine povećava se i broj stranica časopisa na 130. U brojevima iz 1990. godine donose ideju da se cijeli list tiska na kvalitetnom papiru (Pašiček 1990b: 7), planiraju iznenađenje u vidu opipljivog poklona (Pašiček 1990c: 7), a posebno bismo istaknuli otvoreniji stav prema Partiji i zabranama, odnosno vidljivo je kako cenzuru novinarstva više ne doživljavaju tako strogo pa tako zabrinutim čitateljima glavni urednik Pašiček odgovara:

„Poštovani čitatelji, stiglo je cijelo brdo Vaših pisama u kojima nas hrabrite da ustrajemo i da Vam ne oduzimamo *Erotiku* i štivo koje Vas zanima, kako kažete, više od politike. Naime, mnogi od Vas se plaše neće li netko zabraniti ovu našu *Erotiku*, a ja Vam odgovaram da debelo vjerujem da se to ne može i ne smije dogoditi. Pa, kakva bi to bila demokracija koja bi se borila protiv erotizacije? Zar erotika nije jedna od vrlo važnih životnih potreba čovjeka? Složili ste se s nama da svoju *Erotiku* nikome nećete dati, pa neka tako i ostane“ (Pašiček 1990a: 7).

U kolovozu 1991. pojavljuje se i specijalno izdanje *Erotika M*, što je također bilo hrabro za to doba budući da je *Erotika* bila prva koja je „plasirala komercijalni gay magazin“. ⁵¹ U tome se broju predlaže spolni odgoj, ali i izražava nezadovoljstvo sveprisutnim konzervativizmom zbog kojega brojni problemi spolnog i bračnog života ostaju neriješeni. ⁵²

Tijekom osam godina postojanja revije *Erotika* promijenio se društveno-politički kontekst te je novinarstvo, koje je 1984. na početku izlaženja revije bilo pod strogom kontrolom Partije, na kraju izlaženja revije 1991. bilo u potpuno drugoj poziciji – SFRJ će biti na svome kraju, a u Hrvatskoj će posljedično nakon višestranačkih izbora 1990. Zbor novinara 27. veljače na Zagrebačkom velesajmu posvetiti „bitnu pozornost vraćanju dostojanstva novinarskoj

⁵¹ V.M.: EROTSKI MAGAZINI U JUGOSLAVIJI: Sloboda u kojoj je penis bio pornografija... *Ekspres*, 1.10.2019, <https://www.ekspres.net/scena/erotski-magazini-u-jugoslaviji-sloboda-u-kojoj-je-penis-bio-pornografija> [pregled: 1. prosinca 2020]

⁵² (1991). *Erotika M: Erotika M : revija za ljubitelje muške ljepote*. Zagreb: Revije Vjesnik

profesiji u Hrvatskoj“ (Novak 2005: 960), a na taj način utjecati i na slobodu govora u njihovim izvještajima.

Što se tiče same strukture časopisa, u brojevima iz 1984. godine prevladavale su erotske priče, a već sljedeće godine časopis se približava svojem prepoznatljivom izgledu pa tako osim erotskih priča sadrži intervjue, edukativne članke, stripove, male oglase i pisma upućena glavnome uredniku. Zanimljivi su i fotografski natječaji za čitatelje *Erotike* koje bismo mogli smatrati svojevrsnim dokazima striptiz kulture, odnosno „medijske aktivnosti amatera i anonimnih osoba“ (McNair 2004: 101), budući da su čitatelji slali svoje nage fotografije ili nage fotografije svojih partnera/partnerica koje su onda bile objavljivane i nagrađivane, što odgovara McNairovoj definiciji:

„Striptiz kultura nije parada mršavih supermodela i dizajnerski uvježbanih Adonisa, nego nesavršeno običnih ljudi sa savršeno uobičajenim perverzijama i seksualnim sklonostima, koji nisu 'stvarniji od idealiziranih stereotipa naše seksualne kulture, ali su bez sumnje mnogo „ljudskiji“ (isto: 124).

Vezano uz strukturu važno je istaknuti i kolumnu Igora Mandića koji osim tehnoloških novosti u svijetu seksa u svakome broju daje viđenje trenutne seksualne situacije u SFRJ i svijetu, a često se i pogrdno osvrće na feministkinje. U gotovo svakome broju prisutna je i kolumna Gerti Senger, inače kolumnistice Playboya, koja je postala poznata analizama izazova i zamki suvremenog života, osobito onih u intimnoj sferi te na svijet seksa daje iznimno moderni pogled „nove žene“. Također su prisutni brojni medicinski tekstovi koji uče o opasnosti AIDS-a, ali i ostalih spolnih bolesti, uče o prihvaćanju homoseksualnosti te o samopregledu tijela i sl. Primijetili smo da kvaliteta članaka s godinama raste, povećava se broj očito feminističkih tekstova poput onih novinarke Nine Ožegović, i tekstova upućenih protiv Partije, kakvi su bili tekstovi novinara Nine Pavića, a ponekad i Igora Mandića. Također, s godinama fotografije objavljivane u časopisu postaju sve slobodnije, da bi se posljednjih godina otvoreno prikazivao i muški i ženski spolni organ, kao i spolni činovi. Vjerujemo kako je to posljedica, osim sve većih seksualnih sloboda i tranzicije sa socijalizma na kapitalizam, i velike krize u SFRJ pa je uredništvo očajničkim potezima pokušavalo pridobiti što više čitatelja kako bi se *Erotika* mogla nastaviti financirati, a tako i izdavati.

Izgled naslovnica časopisa *Erotika*

Nastavno na strukturu časopisa kratko bismo se osvrnuli i na same naslovnice časopisa *Erotika* pa smo za tu priliku nasumično izabrali po tri naslovnice iz različitih godišta nama dostupnih časopisa: studeni 1985. (Slika 1), ožujak 1987. (Slika 2) i siječanj 1988. (Slika 3).

Svaki je broj časopisa naravno krasila jedna od nagih ili polunagih ljepotica u zavodničkim pozama. Opisujući poze modela u reklamama za parfem *Opium* Atwood koristi izraze poput „objekt vida: prizor“ (Berger prema Atwood 2004: 9), „spektakl koji stoji za da-bi-ga-se-gledalo“ (Mulvey prema Atwood 2004: 9), „uhvaćena neočekivano“ (Kuhn prema Atwood 2004: 9) te zapisuje kako je „slika (...) u skladu s 'osnovnom asimetrijom' u 'jeziku vizualnog predstavljanja' u kojem se žena zalaže za seks i tijelo“ (Pollock prema Atwood 2004: 9). O ženama na naslovnica píše i Petra Hofbauer opisujući žene na naslovnica *Cosmopolitana* (2001/2002) te zapisuje kako su „gotovo uvijek identično postavljene, poput lutke u izlogu“ (2002: 64) na kojima se mijenja samo odjeća dok su „kose (...) jednake dužine – do 'pola leđa' i jednake boje, stav je uspravan, s rukama položenim na bokove“ (*isto*), dok je „samouvjerenost isprovocirana stavom, a eksplicitna seksualnost izravnim i prijetećim pogledom u kameru“ (*isto*). Kada Todorović-Uzelac píše o prikazima žena na naslovnica časopisa za žene navodi dva dominantna modela: „u predstavi tradicionalne žene (majke)“ (1987: 120) i „u predstavi moderne žene (zavodnice)“ (*isto*) te zaključuje kako „I kada se listovi, verbalno, zalažu za emancipaciju žene kao društvenog bića (...) fotografije (vizuelna predstava) znatno zaostaju za tekstualnom prezentacijom“ (*isto*: 121). Drakulić pak, opisujući žene na naslovnica pornografskih časopisa, píše kako u takvom tipu tiska lišena tradicionalne uloge majke ili djevice, odnosno ostaje joj samo uloga kurve i ljubavnice, ali je i u toj ulozi pasivna – „ona se prodaje i nudi – gola, ali još uvijek u okviru tradicije“ (Drakulić-Ilić 1987: 35). Slične bismo opise mogli primijeniti i na poze žena na naslovnica *Erotike*: djevojke izgledaju kao da su *uhvaćene neočekivano*, u trenutku nepažnje dok uživaju, ali svejedno je prisutan i *pogled u kameru* kojim koketiraju s potencijalnim čitateljima i tako služe kao mamac za kupnju, proizvod koji se nudi na policama pa tako možemo govoriti o prikazu žena kao objekata na naslovnica časopisa. One su prikazane obnažene, a s godinama je ta obnaženost sve slobodnija, djevojke imaju sve manje odjeće na sebi, a i poze su im slobodnije – odnosno spolni je organ više izložen pogledu čitatelja. Ta se razlika najviše vidi na naslovnica brojeva iz 1990. koje nismo uključili u slikovne prikaze zbog izlaganja vulve. Na odabranim naslovnica iz 1985. (Slika 1), 1987. (Slika 2) i 1988. (Slika 3) djevojke imaju poluotvorene ili otvorene usne kao zavodnički ili pozivački efekt. Također smo uočili kako djevojke, unatoč svojoj nagosti, na naslovnica iz 1985. (Slika 2) i 1987. (Slika 4) djeluju stidljivo i kao da se skrivaju, odnosno djelomično skrivaju svoju seksualnost što je zapravo stereotip tradicionalnih društava. Osim toga na svima od moguće tri naslovnice djevojke dodiruju svoje tijelo i tako također proizvode efekt zavodjenja. Sve su djevojke našminkane i sređenih frizura bez obzira gdje se i u kojoj se situaciji nalaze, što dočarava

nerealan prikaz uvijek sređene i dostupne žene spremne na zavođenje i interakciju. Budući da je riječ o pornografskom časopisu izgled naslovnica, žena te njihove seksualnosti nisu nas iznenadile, ali moramo istaknuti činjenicu, kao što smo naveli na početku, da su u reklamnom diskursu i u *Cosmopolitanu*, koji je jedan od najpoznatijih časopisa za žene, žene slično prikazane, eventualno s razlikom u količini odjeće koju na sebi nose. Atwood zaključuje kako je „istovremeno (...) vidljivo da ova vrsta prikaza u kojem žena postaje označitelj vizualnog i seksualnog užitka za druge nije ograničena na pornografske tekstove, niti je nužna ili neizbježna karakteristika pornografije“ (2004: 9).

Književni, društveni i edukativni značaj časopisa *Erotika*

Vinko Brešić u svojoj knjizi *Čitanje časopisa: Uvod u studij književne periodike 19. stoljeća* ističe „kako književnosti ima i izvan književnih, odnosno poluknjiževnih časopisa“ i da je „u najmanju ruku pogrešno književnost očekivati i tražiti isključivo u nečemu što se naziva književnim časopisima“ te ističe kako „izdavanje časopisa, upozorava Roland Barthes, pa makar i književnog, nije književni čin, već je to u potpunosti društveni čin“ (2005: 127-129). Ovu tezu možemo primijeniti na *Reviju*⁵³ za kulturu i umjetnost ljubavi *Erotika*, budući da unatoč tomu što sadržaj koji je prevladavao nije bio književni, već erotski, u njoj se moglo naći erotskih priča koje su pisali afirmirani hrvatski književnici, ali i poučnih članaka koji su svojom pismenošću i jezičnim stilom bili na razini „ozbiljnih“ časopisa toga vremena. Među ostalim, kratke su priče pisali

„Zvonimir Majdak, Ivan Kušan, Drago Kastratović, Alojz Majetić, Zvonimir Balog, Predrag Raos, Tito Bilopavlović, Igor Mandić, a 'po kazni' im je bio poslan i Denis Kuljiš. Surađivali su i Momo Kapor, Tomislav Sabljak, Fadil Hadžić, Stephan Lupino i Pero Kvesić, kolumne je pisala i Jelena Lovrić, kolumnistica Playboya Gerti Senger, a fotografirao je i pokojni Ivo Pukanić“.⁵⁴

Zanimljivo je istaknuti da je od 1985. do 1987. za *Erotiku* fotografije erotikog sadržaja iz Austrije, gdje je tada živio, nabavljao bivši hrvatski premijer i predsjednik HDZ-a Ivo Sanader.⁵⁵

⁵³ Prema Hrvatskom jezičnom portalu sekundarno značenje leksema *revija* jest periodični časopis, publikacija raznolikog književnog, umjetničkog ili zabavnog karaktera. Hrvatski jezični portal, natuknica revija, <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> [pregled: 3. studenog 2020]

⁵⁴ Nepoznati autor. 2020. Tri i po decenije "Erotike": Sjećanje na legendarni jugoslovenski časopis. *Mondo.ba*, 15.2.2020, <https://mondo.ba/Magazin/Stil/a935305/Revija-Erotika-SFRJ-Zagreb-Vjesnik.html> [pregled: 23. studenog 2020]

⁵⁵ Jelincic, Berislav. 2020. SANADER JE OD PRODAJE EROTSKIH FOTOGRAFIJA Startu mogao zaraditi 2500 eura, a ne bogatstvo. *Nacional.hr*, 22.2.2020, <https://www.nacional.hr/sanader-je-od-prodaje-erotskih-fotografija-startu-mogao-zaraditi-2500-eura-a-ne-bogatstvo/> [pregled: 23. studenog 2020]

Osim književnog značaja, također je prisutan i onaj društveni, koji ističe Brešić parafrazirajući Barthesa, budući da proučavajući *Erotiku* kroz period od osam godina također uočavamo društveno-političke promjene koje su utjecale na slobodu časopisa, kao i članke, odnosno dijelove članaka u kojima su „propušteni“ komentari aktualne društveno-političke situacije, a koji su izbjegli kontroli Partije. „Dok nam je ideološka stega htjela „začepiti usta“ – nadzirući one „idejne i političke tendencije u umjetničkom stvaralaštvu“, u kojima su 'sadržane politički neprihvatljive poruke' (...) – dotle je u potpunoj kontradikciji s takvom praksom prešutno bilo dopušteno bilo kakvo 'prljavo pismo' i fotografska skarednost“ (Mandić 2014: 12-13). Kao što je već navedeno, osim iznimno važnog književnog i društvenoga značaja, bitno je istaknuti i onaj edukativni, budući da je u nedostatku literature o spolnom odgoju i zbog neprovođenja spolnoga odgoja u školama *Erotika* bila mjesto gdje su čitatelji, pogotovo mladi, mogli dobiti odgovore na pitanja vezana uz svoju seksualnost te brojne savjete. Kako ističe Krištofić, „*Erotika* je bila itekako pažljivo čitana te je postupno, čini se, postala svojevrsni seksualni forum regionalnog medijskog prostora koji se prema svojim čitateljima odnosio sasvim odgovorno“.⁵⁶

Prije same tematske analize navedenog časopisa istaknuli bismo nekoliko bitnih momenata koje smo uočili iščitavajući brojeve časopisa, a nadovezuju se na već navedene probleme te društveni i povijesni kontekst, ali i donose zanimljive stavove o feminizmu, golotinji (bila ona muška ili ženska) te općenito položaju žena u društvu.

Društveno-povijesni kontekst – (seksualna) liberalizacija i odnos muške i ženske golotinje

Za početak bismo se dotaknuli društveno-povijesnog konteksta čije smo elemente pronašli u pročitanim tekstovima pa tako 1985. Igor Mandić piše kako su „kod nas poratne generacije izrasle u spolnome mraku“ (Mandić 1985: 11-12), a sljedeće godine u intervjuu slikar Dimitrije Popović ističe stav kako „*Erotika* nije u nas oslobođena koliko se to čini“ (Kastratović 1986: 13) te da je „To naš balkanizam, talozi primitivizma u nekim našim percepcijama“ (*isto*). Već 1988. uočili smo hrabriju kritiku Partije, odnosno dokaz kako je u *Erotici* ponekad propuštan tip sadržaja koji inače ne bi bio dopušten. Nino Pavić direktno kritizira Jugoslavenski parlament optužujući ga za prividnu demokraciju, za zastupanje interesa samo pojedinih regija te za brojne druge probleme. Na kraju se osvrće i na problem krize same SFRJ te optimistično piše:

⁵⁶ Krištofić, Bojan. 2015. Putenost za proletere. *Vizkultura*, 29.1.2015, <https://vizkultura.hr/putenost-za-proletere/> [pregled: 8. siječnja 2021]

„Upravo je Jugoslavija ona zemlja koja je svojevremeno, otvarajući prostore ljudskim, političkim i ekonomskim slobodama, budila novu nadu da socijalizam nije izgubljena i kompromitirana stvar već da se i u njemu može živjeti ljudski i proizvoditi makar onoliko efikasno kao u nekim kapitalističkim zemljama. Ozbiljne krize u gotovo svim socijalističkim zemljama ponovno su poljuljale takve nade. Novi reformski vjetrovi koji pušu danas sa istoka najavljuju ipak da sve nije izgubljeno i da još ima šanse za socijalističku perspektivu“ (Pavić 1988: 29).

Iste godine Nina Ožegović kritizira činjenicu što u SFRJ nije definirano što je pornografija već se „još uvijek lome koplja oko definiranja pojma, raspravlja se o moralnim vrednotama, daje se cijeloj priči društveno-socijalna težnja“ (1987: 9). Isto ističe i Žikić kada piše kako „pojam pornografije nije bio jasno definiran i često je označivan 'erotikom“ (2010: 55). Kontekstualno je posebno potrebno istaknuti 1990. godinu kada prema članku Zdenka Kačića Movrića „polako padaju, jedna po jedna, i dojučerašnje seksualne zabrane, kidaju se zarđali okovi preživjelih normi“ (1990: 13), a u istome se broju ističe i povratak tradicionalnim vrijednostima, početak novog puritanizma, nagli porast religioznosti te Mandić ističe posebnu poziciju SFRJ koja je čitavo vrijeme pod utjecajem i Istoka i Zapada: „sve se ovo izravno tiče nas samih, dakle ovoga društva koje na razmeđu istočnih real-socijalističkih sistema (što se upravo raspadaju u paramparčad) i permisivnog zapadnjačkog kapitalizma, još ni samo ne zna što će sa sobom“ (1990: 70) Iste godine otvoreno se piše i o blagodatima Zapada, odnosno kako je kontakt sa zapadnim svijetom Jugoslavenima nakon, kako Kamenko Bulić piše, lažnih socijalističkih shvaćanja o toleranciji, različitim ukusima i drugačijim seksualnim slobodama, omogućio „ulazak u svijet jednog drugačijeg i ljudskijeg shvaćanja seksa“ (1990: 29).

Osim toga istaknuli bismo i temu golotinje koja nas posebno zanima u ovome radu pa tako u *Erotici* možete pronaći iskaze o muškoj golotinji, odnosno isticanje činjenice kako je muška golotinja još uvijek neprihvatljiva, dok je ženska sveprisutna. Nezadovoljstvo iznose i same čitateljice časopisa pa tako čitateljica iz Splita, kako smo već citirali na 23. stranici, u svome pismu navodi: „Najavili ste da će čitateljice biti zadovoljnije s izborom fotografija nagih muškaraca. I što ste objavili? Jedno veliko NIŠTA“ (1986: 7), a iste se godine sa sličnom primjedbom druge čitateljice slaže i glavni urednik Pašiček pa joj odgovara: „Inače se slažemo s vama da je u našem svijetu i vremenu mnogo jednostavnije objaviti ženu u svim mogućim pozama negoli muškarca u jednoj jedinoj – bez gaća“ (1986: 6). S druge strane, postoje i tekstovi u kojima se ženska golotinja naziva nerevolucionarnom te kako je došlo vrijeme kada se golo žensko tijelo barem malo pokriva kako bi postalo privlačnije pa tako Zvonimir Majdak, poznati hrvatski pisac, u intervjuu 1986. izjavljuje: „Što se zapravo događa? Muškarci su ipak razočarani s onim što im je ponuđeno. Ne ide to bez barem malo

naslućivanja. Sve im je bilo toliko nadohvat ruke da nisu imali što raditi...“ (Kastratović 1986: 12), a u članku iz 1987. iznosi se teza Rolanda Barthesa kako „striptiz deseksualizira ženu u samom trenutku kad je obnažuje“ (Mandić 1987: 39). I u broju iz 1988. naišli smo na zanimljiv osvrt na golotinju pa se tako na povećanje golotinje u omladinskom tisku, a i u tisku općenito, gleda kao na „svlačenje simbola, zapravo trajno nedodirljivih kategorija što se najčešće nazivaju tabu-temama“ (Strugar 1988:28). Tako bismo i na sve veću i otvoreniju prisutnost ženske golotinje gledali kao na odgovor patrijarhatu i retradicionalizaciji društva. Posebno nam je interesantan bio članak iz 1987. u kojemu se novinarka Nina Ožegović u području „sociologije nagosti“ dotiče teme zašto se uopće ljudi svlače te daje četiri potencijalna razloga:

„Općenito, nago je tijelo još tabu tema, a društvo je željno zabranjenog voća, pa pojedinci izabiru taj put. Drugi razlog može ležati u opčinjenosti erotikom tijela, ali i u nemogućnosti da se do njega dopre. Treći, manje zastupljen, može biti plod želje za skidanjem aureole svetosti i tradicionalnog morala koji ljudsku intimu uporno skriva u tami. Četvrti je ponekad rezultat ekshibicionizma, strasnosti, umjetnosti ili težnje za boljom prođom umjetničkih djela“ (1987:23).

a među ostalim zaključuje i kako je društvo toga vremena u SFRJ još uvijek daleko od slobodnoga shvaćanja tjelesnosti. Vezano uz tezu ovoga rada, mogli bismo se prikloniti trećemu razlogu skidanja kao načinu bunta protiv već navedenih tabua i tradicije.

Ravnopravnost, obrana žena i (ne)feministički tekstovi u *Erotici*

Osim muške i ženske golotinje pisalo se i o ravnopravnosti i obrani žena pa tako u travanjskom broju iz 1986. Duška Jovanić navodi kako je „seks u nas vrlo kratko bio posve muška stvar i vrlo brzo je postao opće dobro“ (1987: 27) te kako su i žene kupovale i čitale erotske časopise (*isto*). U članku iz broja iz 1988. godine vrlo je oštra obrana žena kroz borbu protiv tradicionalnih vrijednosti i patrijarhata, a Nina Ožegović, koja je u *Erotici* objavljivala izrazito feminističke tekstove, kao rješenje nudi sljedeće: „I sve dok se ne promijeni svijet o vlastitom tijelu i seksu, neće se promijeniti odnos prema ženskom tijelu. Ono će imati ulogu košarice za uštrcavanje sperme, dok će muško biti slavljeno kao junačko uporište za dobivanje rana“ (1988: 9). Isto tako zaključuje kako je SFRJ pri vrhu što se tiče usvajanja propisa za ravnopravnost spolova, ali ih ne realizira u stvarnome životu (*isto*: 10). U istome je broju i intervju sa Zofkom Klemen-Klek, predsjednicom Savezne konferencije za pitanja društvenog položaja žena Jugoslavije, koja također ističe neravnopravnost muškaraca i žena te muškarcima zamjera to što ne koriste mogućnost porodiljnog dopusta (Strugar 1988: 13), a kao glavni izvor vidi ekonomsku neravnopravnost budući da je u većini obitelji žena

domaćica koja materijalno ovisi o svome suprugu pa tako žena postaje objekt, a muškarac subjekt (*isto*: 12). I same čitateljice staju u obranu žena pa tako Dijana iz Bjelovara u broju iz 1990. uredništvu piše: „premalu prostora posvećujete ženama, ne kao seksualnim objektima, već kao stvarateljicama svijeta“ (Dijana iz Bjelovara 1990: 64), a tijekom godina izlaženja časopisa može se primijetiti povećanje broja feminističkih tekstova te uvođenje novih tema koje ženu sagledavaju na različite načine (npr. tekstovi o pobačaju, kontracepcijskim pilulama, medicinski tekstovi, modni i dr.), a ne samo kao seksualni objekt ili predmet koji bi se trebao oblikovati prema željama muškaraca.

Također su prisutni feministički i nefeministički tekstovi u kojima se izražavaju stavovi o pornografiji među kojima prednjače izvještaji o feministkinjama koje se protive pornografiji, što je bilo odgovaralo drugome valu feminizma o kojemu ćemo pisati kasnije. Tako u članku iz 1986. saznajemo kako je Claire Short iz Birminghama predložila da se donese zakon koji bi zabranio objavljivanje fotografija nagih žena, a istovremeno se Samantha Fox, jedna od najprisutnijih pornografskih ličnosti s naslovnih strana, bori protiv feministkinja i govori im da su jednostavno ljubomorne (D.B. 1990: 114). Iste godine Igor Mandić piše o antipornografskom i propornografskom pogledu te ističe kako u ovome pitanju postoji dvojakost, odnosno da „Ponekad preteže ženska odbojnost prema suviše sočnim, da ne kažemo surovijim i vulgarnijim prikazima spolnoga čina, a katkad je izražena naklonost prema tzv. pornografiji ako je ona napravljena 'ukusno', 'delikatno' iliti 'umjereno'“ (1986: 30), a u istome broju Slavoljub Marković piše o feminizmu kao ženskoj osveti, odnosno kako su „odsad i muškarci svedeni na seksualne objekte, na **predmet javnih želja**⁵⁷“ (1986: 101). O pojavi *krize muškosti* piše McNair, odnosno navodi primjer televizijskog kritičara *Sunday Timesa* A. A. Gilla koji se potužio da se stereotipi koji su se prije feminizma pripisivali ženama sada pripisuju muškarcima, a spominje i Bryana Appleyarda koji tvrdi kako je „seksualna revolucija proizvela masovnu kulturu u kojoj se o muškarcima ne može reći ništa dobro, a o ženama ništa loše“ (McNair 2004: 173). Sljedeće godine o sličnoj temi ponovno piše Mandić posebno kritizirajući antipornografski pokret, a tako i feministkinje koje su se borile protiv pornografije prema Mandiću tvrdeći kako je žena oduvijek bila u seksualnom ropstvu te kako „Penetracija penisa jeste ofenziva uperena protiv ženskog integriteta, pa je dakle valja dokrajčit.“ (1987: 20), a u istome broju Lina Schwethen prenosi slično stajalište o penetraciji, ali i zaključak kako žene imaju pravo u svom seksualnom životu činiti što god žele ako im se to sviđa (1987: 46). U svim brojevima, kako bi se moglo i pretpostaviti budući

⁵⁷ Istaknuto u originalu.

da je riječ o erotskom časopisu, prevladava ton obrane pornografije, ali se problem ipak ne sagledava jednostrano te se, kao što se može primijetiti iz danih primjera, uzima u obzir i ženska strana užitka.

Nastavno bismo izdvojili tri intervjua s umjetnicama, kontroverznom srpskom književnicom Gordanom Stošić, koja u intervjuu iz 1985. govori o novome tipu oslobođene žene, govori protiv tradicionalnih vrijednosti i religije (Đorđević 1985: 7), a koncept *nove žene* se spominje još nekoliko puta u časopisu pa tako u broju uz 1987. u anketi koja je rađena na građanima Zagreba saznajemo kako se i u SFRJ pojavio tip nove žene koja je i emancipirana i privlačna, svejedno je još uvijek veći postotak muškaraca (44 posto naprema 46 posto) koji joj odriču emancipiranost, a samo šest posto onih koji joj odriču zavodljivost (Stojić 1987: 94). Drugi je intervju onaj sa srpskom glumicom Sonjom Savić, također primjer mlade, uspješne i inteligentne žene koja želi pokazati da je žena mnogo više od pukog seksualnog objekta (Gaj 1985: 99). Posljednji intervju koji bismo istaknuli je s Illonom Staller Cicciolinom, najuspješnijom bivšom pornografskom zvijezdom koja je izabrana za petogodišnji zastupnički mandat u talijanskom parlamentu. Illona staje u obranu ženske seksualnosti te ističe kako uživa u svim seksualnim aktivnostima (Temesi 1990: 8-13). Osobito je važan tekst *Poruka kitonošcima*, koji se može smatrati svojevrsnim feminističkim propornografskim manifestom, u kojem Sabine Cadgevic brani Kensingtonske dame, društvo svojih prijateljica koje je okupila u 70-ima, a koje su se nalazile kako bi otvoreno razgovarale o seksu i ženskoj seksualnosti. Cadgevic pokušava objasniti da one ne mrze muškarce, već im žele dati do znanja da ono što rade ženama nije dovoljno:

„Slutimo da je kultura penisa muški izum iz jednog ranijeg doba, kad je plodnost bila od središnjeg značaja za opstanak vrste. Otud je razumljivo što je penis još uvijek važan predmet za pokazivanje, ali dok on umnogome uvećava zadovoljenje svog posjednika, ispunjenju ženskih želja nudi relativno malo“ (Cadgevic 1990: 110).

Feministički stavovi prema pornografiji – antipornografske i propornografske feministkinje

Budući da želimo pokazati kako je časopis *Erotika* unatoč svojoj pornografskoj prirodi pozitivno utjecao na stavove prema ženama i ženskoj seksualnosti, prije same analize odlučili smo dati kratak pregled feminističkih stavova prema pornografiji kako bismo prikazali moguća feministička gledišta na pornografiju, ali i pobliže objasnili naš propornografski stav. Koliko su seks i nadzor nad seksualnošću bili važni kroz povijest dobro objašnjava Brian McNair koji piše kako su „bili temelj sustava društvene stratifikacije kojim su dominirali muškarci dok su žene, homoseksualci i seksualno devijantni pojedinci bili ugnjetavani i proganjani“ (McNair 2004: 5). Dakle, od samih početaka ljudske povijesti žene su seksualno (ali i u ostalim područjima) smatrane inferiorne muškarcima. Od početka istraživanja pornografije među feministkinjama nije usuglašen stav prema pornografiji, odnosno nije usuglašeno je li štetna ili nije, pa tako možemo razlikovati dva, odnosno tri ili više različitih feminističkih stavova prema pornografiji. U pregledu psiholoških istraživanja koji daje Ciclitira primijetili smo kako je samih početaka nije razmotrena mogućnost da žene uživaju u pornografiji, kako tradicionalna psihološka istraživanja pokušavaju uspostaviti uzročno-posljedičnu vezu između pornografije i nasilja te kako je pornografija često pejorativno definirana npr. riječima „nasilno“, „ponižavajuće“ i „degradirajuće“ (Ciclitira 2004: 286-287).

Kada piše o feminističkim stavovima o pornografiji, Wendy McElroy navodi tri kategorije: antipornografske, liberalne i propornografske feministkinje (McElroy 2004), a mi smo se odlučili voditi njezinom podjelom, s time da ćemo najviše pažnje pridati antipornografskim i propornografskim feministkinjama.

Početak djelovanja antipornografskih feministkinja Ciclitira smješta u 1970-e godine paralelno s počecima djelovanja Andree Dworkin, koja se uz Catherine MacKinnon smatra najznačajnijom feminističkom ličnošću antipornografskog pokreta. Velika feministička rasprava započela je emitiranjem filma *Snuff* 1976. godine u SAD-u budući da je u filmu prikazano seksualno komadanje žene zbog seksualnog zadovoljstva gledatelja, a Dworkin i njezine sljedbenice pogrešno su vjerovale kako je to mučenje bilo stvarno pa pokreću prosvjede. Dworkin se priključuju i Gloria Steinem i Susan Brownmiller te zajedno osnivaju kampanju grupe *Žene protiv pornografije* (WAP) koja je eskalirala noćnim marševima kroz ulice u kojima su bili dućani s knjigama za odrasle, saloni za masažu i striptiz klubovi. Osim što su organizirale prosvjede, organizirale su i konferencije i predavanja, a dobivale su i

podršku iz raznih područja poput psihologa koji su istraživali pornografiju, vjerskih grupa i konzervativnih političara (Ciclitira 2004: 282-283). McNair bilježi kako su krajem 1970-ih „slogani poput 'pornografija je teorija, silovanje je praksa' postali (...) osnovne postavke radikalnih feministkinja“ (McNair 2004: 27). Prema McElroy⁵⁸ antipornografske feministkinje na žene koje se ne slažu s njihovim stavom gledaju ili kao na nasamarene te ispranog mozga od strane patrijarhata ili kao na apologete pornografije. Atwood kao najočitije tvrdnje antipornografskih feministkinja ističe izjednačavanje seksualnih prikaza žena s objektivizacijom i seksualnim nasiljem, ali ističe kako „antipornografski pristup ostaje važan zbog načina na koji naglašava potrebu da se istraže slike koje konstruiraju spol i rod na načine koji mogu biti neprijateljski prema ženama“ (Atwood 2004: 3). MacKinnon, kao što smo već rekli, jedna od glavnih predstavnica radikalnih antipornografskih feministkinja, seksualni odnos odnosno pornografiju vidi kao nasilje koje se vrši nad ženama, a na taj odnos žene pristaju „kako bi bile voljene i odobrene i plaćene, kako bi preživjele još jedan dan“ (MacKinnon 1989: 326). Također piše kako iz pornografskoga iskustva muškarci žele izmučene, ponižene, degradirane, oskvrnute, ubijene žene, ili u mekoj pornografiji uvijek dostupne žene te kako pornografija „konstruira žene kao stvari za seksualnu upotrebu i konstruira svoje konzumente takvima da očajnički žele posjedovanje i surovost i dehumanizaciju“ (isto: 327). Osim toga ističe i objektivizaciju žena – odnosno kako žena u pornografiji postaje seksualni objekt koji muškarac posjeduje i konzumira te smatra kako se nejednakost između muškaraca i žena konstruira upravo putem seksualnog čina, odnosno da je „nejednakost ono što se seksualizira putem pornografije“ (isto: 332). U istome tekstu silovanje se definira kao „definirajuća paradigma seksualnosti“ (Dworkin prema MacKinnon 2004: 328), a slično navode i Jackson i Scott: „pornografija pridonosi kulturnoj konstrukciji određenog oblika muškosti i seksualne želje koja omogućuje i opravdava silovanje“ (Jackson i Scott prema McNair 2004: 62). McNair staje u obranu pornografije te navodi kako su „Biblijski tekstovi, romani i mnogi drugi kulturni proizvodi stoljećima (...) pridonosili konstrukciji ženomrzačkog i sociopatskog muškog identiteta“ (McNair 2004: 62). Važno je istaknuti kako brojna istraživanja nisu dokazala vezu između dostupnosti odnosno konzumiranja pornografije i nasilnog ponašanja. Landripet piše kako

„među istraživačima nema konsenzusa; neke analize govore u prilog tezi o poticanju nasilja (...), druge vezu proglašavaju slabom ili nepostojećom, a tu su i studije što nalaze potvrde tezama o pornografiji

⁵⁸ McElroy, Wendy: *A Feminist Overview of Pornography, Ending in a Defense Thereof*, <http://www.wendymcelroy.com/freeinqu.htm> [pregled: 5. siječnja 2021]

kao 'ispušnom ventilu', supstitutivnom faktoru koji pridonosi suzbijanju seksualnog nasilja“ (Landripet 2005: 286).

Osim toga, MacKinnon ističe kako pornografija promovira slobodu muškaraca i žensku šutnju (MacKinnon 1987: 130). Govori i protiv časopisa *Playboy*, ali i općenito protiv pornografskih časopisa jer smatra da oni pretvaraju ženu u proizvod koji muškarac kupuje i koji ju čini uvijek dostupnom muškarcima. „Pornografija je, s feminističkog stajališta, oblik prisilnog seksa, praksa seksualne politike, institucija rodne nejednakosti“ (*isto*: 148) pa se iz toga razloga MacKinnon protivi čak i Prvom amandmanu koji u SAD-u zagovara slobodu govora budući da, prema njezinom mišljenju, pornografija ne omogućuje otkrivanje istine već nas samo zakopava u laži te omogućuje porobljavanje žena te njihovu šutnju (*isto*: 154-155). Strossen daje primjer žena koje su se usprotivile MacKinnon i Dworkin u borbi protiv Prvoga amandmana, odnosno ukidanje slobode govora u području pornografije, koje tvrde kako će „ako odustanemo od opredjeljenja za slobodno izražavanje rezultati (...) biti pogubni“ (Strossen prema Urofsky 1995: 411) i „ako se uvede cenzura...feministkinje bi bile prve koje pate“ (Jong prema Urofsky 1995: 412). I McNair staje na stranu pornografije te piše: „Što više pornografije ima u određenom društvu i što je njegova seksualna kultura otvorenija i raznolikija, to je vjerojatnije da će feminizam i pokret za ženska prava biti moćniji i dominantniji“ (McNair 2004: 63).

Sljedeći stav prema pornografiji je onaj liberalnih feministkinja koje ćemo samo kratko spomenuti. Njihov se stav velikim dijelom poklapa s onim propornografskih feministkinja koje ćemo spomenuti sljedeće. Njihova se pojava smješta u 1960-e godine, nastavno na feministički pokret koji se borio za jednakost muškaraca i žena, a ravnopravnost nisu htjeli postići rušenjem tadašnjeg sustava već njegovom promjenom.⁵⁹ One podupiru pravo na pobačaj, u toku su sa pornografijom, ali su u velikom dijelu prihvatile i ideološke stavove antipornografskih feministkinja budući da su „spremne žrtvovati slobodu govora za veće dobro u zaštiti žena“ (*isto*). Također, vide ženska tijela u pornografiji komercijaliziranima te ponižavajućima.

Treći feministički stav prema pornografiji jest onaj propornografski, odnosno stav koji staje u obranu pornografije te tvrdi kako i žene konzumiraju pornografiju i uživaju u njoj. Tako npr. Hardy (prema Ciclitira 2004: 298) tvrdi kako bi se žene trebale oduprijeti pravnom nagonu

⁵⁹ McElroy, Wendy: *A Feminist Overview of Pornography, Ending in a Defense Thereof*, <http://www.wendymcelroy.com/freeinqu.htm> [pregled: 5. siječnja 2021]

antipornografskog feminizma te kako bi se umjesto toga trebale „usredotočiti na odnose moći, razvijajući etičku kritiku koja djeluje unutar, a ne protiv erotike“. Također, za razliku od antipornografskih feministkinja, pornografske na pornografiju ne gledaju kao na štetnu i poticajnu za seksualno nasilje, već ističu kako su

„neka istraživanja utvrdila (...) i postojanje pozitivnih posljedica poput utjecaja na seksualno zadovoljstvo, sklonost seksualnom eksperimentiranju i smanjenje seksualne disfunkcije u pojedince ili u paru te zadovoljenje seksualne znatiželje u sigurnom i privatnom okruženju“ (Rostovsky i dr., 2000; Štulhofer i dr., 2003; Morgan, 2011; Stewart i Szymanski, 2012 prema: Brajdić Vuković, Došen, Ghazzawi, Tarokić 2013: 134).

U najhrabriju obranu pornografije staje Wendy McElroy čijom se podjelom feminističkih stavova prema pornografiji i vodimo u ovome poglavlju. Ona tvrdi kako „pornografija ide u korist ženama, i osobno i politički“⁶⁰, ali kako svaki izbor koji žena napravi u vezi svoga tijela mora imati legalnu zaštitu i poštovanje. Svoj stav opravdava nekolicinom tvrdnji, prvo na osobnoj, a onda i na političkoj razini. Na osobnoj razini ističe kako pornografija omogućuje ženama seksualne informacije (panoramski pregled seksualnih mogućnosti svijeta, omogućuje ženama da sigurno isprobaju seksualne alternative i drugačiji je oblik informiranja od udžbenika), uklanja emocionalnu zbrku, razbija kulturne i političke stereotipe (tako svaka žena može interpretirati seks sama za sebe) te može biti dobra terapija. S političke strane govori o povijesnoj povezanosti pornografije i zakona, o tome kako je pornografija sloboda govora primijenjena na seksualno područje, kako gledanje pornografije zapravo može spriječiti seksualno nasilje jer će muškarci svoje nagone usmjeriti ka pornografiji te ističe važnost zakonitosti pornografije kako bi seksualne radnice bile zaštićene (*isto*). McElroy osporava tri glavne optužbe pornografije od strane antipornografskih feministkinja a to su da: 1) pornografija degradira žene, 2) vodi prema nasilju nad ženama i 3) pornografija je nasilje. Na te tri tvrdnje odgovara argumentima kako svaka žena ima pravo definirati što je za nju degradirajuće a što oslobađajuće, zatim kako se stručnjaci ne slažu da postoji povezanost između konzumacije pornografije i seksualnog nasilja (kao što smo već naveli) te iz vlastitog iskustva navodi kako nijedna žena iz svijeta pornografije koju je intervjuirala nije navela da je na to bila prisiljena (*isto*). S navedenim se slaže i Nadine Strossen koja daje do znanja da su sudjelovanje i konzumacija pornografije „individualni izbor i da nitko nema pravo reći nekome drugome što treba pročitati ili gledati, posebno u privatnosti kuće ili hotelske sobe“ (Strossen prema Urofsky 1995: 419).

⁶⁰ McElroy, Wendy: *A Feminist Overview of Pornography, Ending in a Defense Thereof*, <http://www.wendymcelroy.com/freeinqu.htm> [pregled: 5. siječnja 2021]

Kao što smo već istaknuli, jedini je način borbe za bolji položaj žena u pornografiji unutar nje same, a ne protiv nje. McNair (2004), Ciclitira (2004) i Evans, Shankar i Riley (2010) predlažu žensku pornografiju kao odgovor, tj. žensko preispisivanje žanra pornografije kojim bi se poboljšao položaj žene u pornografiji što je bilo moguće razvojem „novih tehnologija, poput poboljšanog pristupa seksualnom obrazovanju i 'sigurnom' seksu, te mogućnostima žena i drugih manjina da stupe u kontakt, proizvedu i distribuiraju svoje prikaze“ (Ciclitira 2004: 284) i poboljšanja položaja žene u društvu općenito. McNair piše kako „Pornografija za heteroseksualne žene do 1980-ih gotovo nije ni postojala“ (2004: 49), a do preokreta u odnosima moći je došlo kada su i one same počele proizvoditi pornografiju: „Žene su počele koristiti pornografiju i njezinu moć, umjesto da jednostavno pokušavaju reći 'ne' ili dopuštaju da ta moć⁶¹ upravlja njima⁶²“ (Simpson prema McNair 2004: 50) pa se tako na Zapadu 80-ih javlja raznolikost seksualnih prikaza, dok u SFRJ, kao i ostali proizvodi popularne kulture, takvi prikazi kasne. Evans, Shankar i Riley govore o tri razine dvostruke prirode ženskoga angažmana u pornografiji pa tako „žene mogu koristiti tehnologije u proizvodnji seksualnih subjektiviteta“ (2010: 126), zatim „dok performativnost roda otvara mogućnost za različite oblike ponavljanja koji omogućuju parodiju, subverziju i užitak, da bi bile čitljive takve parodije moraju privući i tako ponoviti dominantne diskurse objektivizacije ženske seksualnosti“ (isto) i treće, „umnožavanje pornografskih diskursa otvara mogućnost za radikalne prerade ženskih seksualnih subjektiviteta“ (isto: 127).

Osim odgovora u obliku ženskoga sudjelovanja u pornografiji i proizvodnje pornografije za žene, moramo istaknuti i promjenu prikaza ženskoga tijela te pojavu „nove žene“ u časopisima 80-ih godina na Zapadu, a naznake takvoga novog prikaza možemo vidjeti i u časopisu *Erotika*, što će biti prikazano dalje u tekstu u analizi časopisa. Evans, Shankar i Riley pišu o oprečnoj prirodi diskursa oko suvremene aktivne ženske seksualnosti koja se istovremeno doživljava kao oslobađajuća i kao da reproducira sliku koja je i dalje produkt objektivizacije (2010: 116). Istaknuli bismo i mišljenje kako se pri istraživanju prikaza žena i njihove seksualnosti treba obratiti pažnja na kulturni kontekst „u kojem žene donose te odluke, a ne pretpostavljati da se sudionice mogu ponašati kao da su izvan svog kulturnog konteksta“ (Gill prema Evans, Shankar, Riley 2010: 117). Tako će se činiti da su stavovi prema ženama i njihov prikaz u časopisu *Erotika* zastarjeli i tradicionalistički nastrojeni, ali ako ih promatramo kroz kontekst kulture i vremena u kojemu nastaju primijetit ćemo

⁶¹ Označeno u originalu.

⁶² Označeno u originalu.

promjenu kroz godine te značajan napredak u prikazu žena iz više gledišta. Uzrok promjene prikaza žena, odnosno ženske seksualnosti, jest promjena ekonomskog, društvenog i političkog položaja žena čiji se položaj u patrijarhalnom društvu značajno poboljšao te su

„mnoge imale plaćen posao, ili su bile kućanice, i bile su finansijski neovisne te su relativno slobodno mogle trošiti i kupovati, ili su, oslobođene reproduktivnih načela koje su sputavale njihove majke i bake, bile aktivne sudionice u kulturi slobodnog vremena i seksualnoj kulturi“ (McNair 2004: 132).

Naravno da u SFRJ situacija nije bila jednaka kao na Zapadu, ali su se primjećivali pomaci na tome području, što ćemo oprimirati u daljnjem tekstu. McNair nastavlja kako to ne znači da se žensko tijelo više nije koristilo u oglašivačke svrhe ali se samo značenje tih prikaza promijenilo (*isto*: 132) – one su postale uspješne i seksualno zahtjevne. Novu Mladu Ženu 1980-ih koja je iz srednje klase, obrazovanu i mladu, spominje i Janice Winship (1985: 46) te ističe razliku između starijih feministkinja i Novih Mladih žena te njihovog pogleda na pornografiju i zaključuje da je „feminizam tim mladim ženama dao znanje i snagu da djeluju u svijetu što im također omogućuje da se smiju i uživaju u tim slikama na način na koji mnoge od nas nisu mogle i ne mogu“ (*isto*: 46). Dakle, čak i u slučaju prikaza žene kao objekta, Nova Mlada Žena naći će oružje za borbu protiv njega ili će stvoriti vlastiti prikaz primjereniji vlastitom ukusu ili će se jednostavno nasmejati tom parodijskom prikazu sa znanjem da je bolja i jača od njega.

U nastavku ćemo dati pregled feminističkih stavova prema pornografiji u osamdesetim godinama u Jugoslaviji koji su većinom bili antipornografski iako bismo ih prema podjeli koju je dala McElroy lakše mogli svrstati u liberalne. Vidjet ćemo kako se jugoslavenski feminizam toga vremena razlikovao od zapadnog, ali i od ostalih istočnih s obzirom na specifičan suodnos s Istokom i Zapadom te partizansku povijest.

Jugoslavenski feminizam 70-ih i 80-ih i odnos prema pornografiji ili *smrtni grijesi feminizma*⁶³ i *mudologija*⁶⁴

⁶³ Prema naslovu knjige Slavenke Drakulić koja staje u obranu feminizma u SFRJ: 16) Drakučić-Ilić, Slavenka. 1984. *Smrtni grijesi feminizma: Ogledi o mudologiji*. Zagreb: Znanje

⁶⁴ „riječ ili zakon, način mišljenja, svjetonazor, weltanschauung – uvjetovan djelovanjem muda, odnosno muških spolnih žlijezda (...) Dakako to je samo varijacija klasične i u posljednjih godina pomalo zaboravljene teze o prirodnoj supremaciji muškarca zbog njegovih bioloških osobina.“ (Drakulić-Ilić 1984: 64)

Drugi i najpoznatiji val feminizma⁶⁵ na Zapadu najviše se veže uz 1960-e i 70-e godine te je doživio niz pobjeda „koje su uključivale zakone o jednakim plaćama i obrazovanju, građanskim pravima, dostupnosti kontracepcije i prava na pobačaj“ (*isto*), a počinje se gasiti 1980-ih zbog feminističkih ratova oko teme pornografije, dok se o „drugome valu“ u SFRJ može govoriti tek oko 1985. ili 1986. godine (Lóránd 2020: 19). Ipak, novi je feminizam u Jugoslaviji nastao još u 1970-ima, a njegovi su ključni elementi bili „jezik, pojmovi ideologija“ (*isto*: 13), a grupe feministkinja pod imenom Žena i društvo imale su svoje prostore u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu te su se borile protiv neuspostavljene ravnopravnosti žena u Jugoslaviji koja je bila obećana njihovim majkama. Todorović-Uzelac piše o dvama paralelnim procesima u poslijeratnom procesu emancipacije žena u SFRJ: „partizanka, udarnica, izjednačena sa muškarcem, negirala je ženstvenost kao ostatak malograđanske prošlosti“ (1987: 76), a istovremeno je „žena-radnica-majka preopterećena obavezama i nedovoljno društveno zaštićena“ (*isto*). Isto tvrdi i skupina autora *Ženskog biografskog leksikona* kada pišu o višestrukosti ženskih identiteta (Dijanić *et al.* 2004: 19) te o socijalizmu koji ima dva lica: „ženama je po prvi puta omogućio pravo političkog odlučivanja, pravo zarađivanja i zaposlenja, kao preduvjete za emancipaciju, ali ih je istovremeno i razočarao, dopuštajući im da se emancipiraju, a istodobno ne poimajući potrebu za emancipacijom muškaraca (*isto*: 335) Iz toga razloga jugoslavenske feministkinje drugoga vala kreću u borbu za davno obećanu ravnopravnost.

„Argumentirale su s feminističke osnove, nadahnite i prožete kritičkim marksizmom, poststrukturalističkim francuskim feminizmom, novim teorijama u psihologiji, antropologiji i sociologiji, no govoreći također i o jugoslavenskoj partizanskoj tradiciji kao emancipatorskoj ideologiji za žene.“ (*isto*: 14).

Drugi je val feminizma u SFRJ prema Sandri Prlenda „početak feminističkog aktivizma, kao i početak važnog dijaloga sa zapadnoeuropskim feministkinjama“ (2011: 153). Iako jugoslavenske feministkinje preuzimaju pojmove i značenja iz zapadnog feminizma one stvaraju svoju verziju – „novi jugoslavenski feminizam“ koji je „surađivao s državom i istodobno je kritizirao“ (Lóránd 2020: 15). Lóránd ističe i razliku jugoslavenskog feminizma od ostalih istočnih feminizama, a to je „da su jugoslavenske feministkinje pokušale uvući

⁶⁵ „Valovi“ su način na koji razlikujemo generacije feminizama. Takva vizualizacija je prikladna s obzirom na to da su plime i oseke svakog pokreta doprinijele radikalnim razlikama između svake instance njihova pojavljivanja, koji se u dugoj povijesti borbe za ženska prava dogodio četiri puta (ili barem neki tako tvrde). Žimbek, Ivana Mihaela. 2014. Vodič kroz pravce i valove u feminizmu za početnice/ke. *VoxFeminae*, 22.7.2014, <https://voxfeminae.net/pravednost/vodic-kroz-pravce-i-valove-u-feminizmu-za-pocetnice-ke/> [pregled: 12. siječnja 2021)

državu u dijalog umjesto da je odbacuju samu po sebi“ (2020: 25). Prlenda ističe o kojim se temama u to doba redovito pisalo:

„o (...) društveno-ekonomskom položaju uposlene žene kod nas i u svijetu, društveno-ekonomskim i idejnim aspektima položaja i uloge žene i porodice kod nas i u svijetu, ulozi žene u razvijanju sistema društvenog samoupravljanja, društveno-ekonomskim odnosima na selu i položaju i ulozi žene, teoriji i praksi o porodici i braku kod nas i u svijetu, materinstvu, zaštiti djece i društvu, ženi i obrazovanju, ulozi žene u naprednom radničkom pokretu i revoluciji, položaju žene i OUN, pogledima i mišljenjima književnih, filmskih i likovnih stvaralaca i naučnih radnika o ženi i porodici“ (Prlenda 2011: 154).

Osim toga, a što i jest najvažnije za naš rad, pisalo se i o seksualnosti, prikazu ženskoga tijela te pornografiji. Kao najvažnije feministkinje istaknuli bismo Slavenku Drakulić, Vesnu Pusić, Vesnu Kesić, Sofiju Trivunac, Lydiju Sklevicky, Gordanu Cerjan-Letica, Radu Iveković te Nadeždu Čaćinović. Također je važno istaknuti i časopise u kojima su se objavljivali feministički tekstovi, a to su: „*Pitanja, Naše teme, Argumenti, Ideje, Socijalizam u svetu, Dometi, Republika, Književnosti*“ (Lóránd 2020: 17), a kasnije feministički tekstovi prelaze i u novine i tjednike poput *NIN*-a, *Danasa*, *Starta*, ženskih časopisa poput *Bazara* i *Svijeta* (*isto*: 17), ali i u naš istraživani časopis *Erotika*. Osim toga, za prikupljanje članica ključne su bile konferencije u Beogradu (1978, 1987, 1988, 1989. i 1990), ljetna škola u Interuniverzitetskom centru u Dubrovniku od 1987. (*isto*: 20) i osnivanje sekcije Žena i društvo u Sociološkom društvu, a njihova je glavna pozicija bila ta da su stavljale žensko pitanje ispred klasnog (*isto*: 51, 72).

Pripadnice jugoslavenskih feminističkih grupa također su pisale tekstove u navedenim časopisima pa tako npr. Slavenka Drakulić i Vesna Kesić (koja postaje i urednica) pišu za časopis *Start* (*isto*: 179, 181) za koji smo rekli da prema svojoj hibridnoj strukturi i kvalitetnim tekstovima najviše nalikuje *Erotici*. Lóránd piše kako im se pornografske slike žena nisu dopadale ali su pristajale na njih kao na neki oblik bunta protiv vladajuće ideologije (*isto*: 178). Todorović-Uzelac govori o terminu alibi-tema u ženskim časopisima koji bi se mogao primijeniti i na ove pornografske časopise. Alibi-teme su sadržaji onih članaka koji su „tretirali ženu kao društveno i političko biće“ (1987: 82), a svojim su sadržajem odudarali od ostalih članaka te su od svojih čitatelja zahtijevali veću pažnju i angažman pri čitanju. O prikazu žene u alibi-temama Todorović-Uzelac piše da je „emancipovana, osveščena, ona je radnica i samoupravljač (...) Na ostalim stranama, ona je domaćica, majka, zavodnica, ponekad i malograđanka“ (*isto*: 83). Tako npr. Drakulić u *Startu* „kritizira pretencioznost jugoslavenskog tiska, koji ima dvostruka mjerila za mušku i žensku golotinju, kao i za

golotinju jugoslavenskih žena i žena iz drugih zemalja“ (Drakulić prema Lóránd 2020: 206), naime golotinja stranih žena bila je normalna, a golotinja domaćih osuđivana. Kesić pak piše kako „one koje nemaju vlastito tijelo nemaju ni svoj jezik“ (Kesić prema Lóránd 2020: 207).

Česti su bili i napadi na feminizam pa ga je tako npr. Stipe Šuvar opisao zabludjelim i štetnim, a Slaven Letica je napao feministkinje zbog stavljanja ženskog pitanja ispred klasnog. (Lóránd 2020: 96-98). Slavenka Drakulić kao najveće protivnike feminizma navodi *mudologe*, odnosno autore koji su podržavali tezu o prirodnoj supremaciji muškaraca zbog njihovih bioloških osobina, a to su: Dragoš Kalaić, Igor Mandić i Veselko Tenžera (Drakulić 1987: 64-72). Dalje u tekstu dat ćemo uvid u „esejsko prepucavanje“ između Slavenke Drakulić i Igora Mandića koji je, osim što je bio glavni *mudolog*, pisao kolumnu i članke u časopisu *Erotika* te i tamo iskazivao svoje stavove protiv feminizma, ali i seksističke komentare⁶⁶.

Iako su se jugoslavenske feministkinje drugoga vala borile protiv pornografije, ipak ih ne možemo svrstati u antipornografske feministkinje, već u liberalne jer su se protivile cenzuri pornografije te već spomenutu WAP grupu koju su osnovala Andrea Dworkin, Gloria Steinem i Susan Brownmiller, a čije su tekstove čitale i inače se slagale s njihovim stavovima. Također nije čudno što su se u većini slučajeva jugoslavenske feministkinje drugog vala slagale s radikalnim zapadnima budući da SRFJ institucionalno nije riješio probleme žena u području zdravlja i (seksualnog) nasilja, a čemu su zapadne radikalne feministkinje velikim dijelom posvetile svoju borbu. I Slavenka Drakulić i Vesna Kesić slažu se oko toga da je pornografija štetna za žene, ali kako bi cenzura bila štetnija od liberalizacije, a građanski moral koji propagira Partija smatraju jednako štetnim za žene (Lóránd 2020: 204-208). „Tu jugoslavenski kontekst može mnogo toga osvijetliti: država je bila jednako kritična spram pornografskog i erotskog sadržaja kao i spram uvođenja novih socijalnih pokreta i ideologija; prema tome, novi je feminizam potpadao pod istu kapu kontrole kao i pornografija.“ (*isto*: 204). Odnosno, neke od njih su se priklonile tezi preispisivanja pornografije, odnosno prikaza golog ženskog tijela umjesto cenzure, o čemu je već bila riječ. Tako žene koje „nemaju svoj jezik“ (*isto*: 133), pokušavaju govoriti svojim umjetničkim radom (*isto*), a Jelena Zuppa piše

⁶⁶ Npr. „'To gore po činjenice', rekle bi današnje mrziteljice muškaraca, namrštene feministkinje koje ogovaraju 'mlitave penise', ali se ne odriču muškarčevih usluga. Njih ponižava već samo podsjećanje na neke povijesno dokazane velike 'kultove penisa', jer bi htjele da danas bude barem obrnuto, da zavlada 'kult vagine', ako se pimpek već ne može jednom zauvijek odstraniti ili barem onemogućiti.“ (Mandić 1986: 15) ili „Dobra dovilja uvijek je bila na cijeni, a ne zna se koji muž nije kušao malo mlijeka sa sise svoje žene, ako ništa da se vrati u vrijeme kad je bio dojenče. Ženska s velikim dojčkama ionako će u šatrovačkome biti nazivana 'gradsko mljekarstvo', što je prije kompliment nego potcjenjivanje...“ (Mandić 1986: 16) i mnogo drugih primjera.

kako „su s avangardom žene počele tragati za jezičnim izrazima svoje prisutnosti u povijesti, a to čine traženjem vlastite seksualnosti i mašte“ (*isto*: 135). Istaknuli bismo Sanju Iveković i Marinu Abramović koje su svojim performansima žestoko napadale patrijarhat i prikaz golog ženskog tijela u pornografiji i ostalim medijima. Prema Jambrešić Kirin njihova tijela postaju oruđa borbe, odnosno

„zajedno s feminističkim društvenim kritičarkama, umjetnice su započele kritiku marginalizacije i instrumentalizacije žena u političkom diskursu te osvijestile 'neposlušno' žensko tijelo kao oruđe borbe za političku vidljivost, a dom kao prostor otpora (političkih) građanki“ (2011: 48).

Pa tako Lóránd kao primjere ističe performanse Marine Abramović s umjetnikom Ulayem „u djelima poput *Udisanje/Izdisanje* gdje se u izvedbenoj kombinaciji androginije i spolnih organa zadaje pljuska u lice patrijarhalnih muško ženskih odnosa“ (2020: 160). Zanimljiv je i performans Sanje Iveković *Trokut* u kojemu u interakciji s čovjekom na balkonu i policajcem na ulici, umjetnica preuzima vlastito seksualno zadovoljstvo u svoje ruke na način da fingira masturbaciju, a istovremeno izruguje predsjednika države Tita koji se u tom trenutku vozi kroz ulicu (*isto*: 165-166). Slično radi i Slavenka Drakulić u književnosti svojim ženskim likovima koji se bore protiv opredmećivanja (*isto*: 164). Odnosno, prema Sablić Tomić, dolazi do promjene položaja žene u književnosti budući da je prepoznata (...) kritički i recepcijski ovjerena činjenica kako žene imaju slobodu, naviku i hrabrost pisati o onome što osjećaju“ (2005: 17), a autorica također ističe i pojavu novog tipa ženske subjektivnosti: „Na sadržajnoj razini on je usmjeren prema narativizaciji ženstva i tjelesnosti, prema snažnom i otvorenom tematiziranju stanja subjekta do javnog iskazivanja strasti za drugim uz poigravanje fenomenom projiciranja muške želje u prikazima ženskoga tijela“ (*isto*: 35).

Osim feminističkog aktivizma u svojim književnim djelima, Slavenka Drakulić bila je aktivna i na području novinskih članaka i eseja u kojima je branila stavove jugoslavenskih feministkinja drugoga vala. U knjizi *Smrtni grijesi feminizma: Ogledi o mudologiji* (1984) objavljena je zbirka članaka koje je Drakulić objavljivala u već spomenutim časopisima *Književna reč*, *Polet*, *Start*, *Vjesnik*, *Duga* i *Danas*. U tim se esejima ponajviše obračunava s *mudolozima*, kako ih ona naziva, a među kojima najviše ističe Igora Mandića koji je pak kolumne i članke pisao u našem istraživanom časopisu, a čija je zbirka članaka objavljena u knjigama *Prijapov problem: Vulgarni eseji ili eseji o vulgarnosti* (1999) i ranije u knjizi *Što, zapravo, hoće te žene?* (1984) u kojoj napada novi jugoslavenski val feministkinja. Kao što je već rečeno, pišući o *mudologiji* koju smo definirali ranije u tekstu, Drakulić kao *mudologe* ističe Dragoša Kalajića, Veselka Tenžeru, Igora Mandića i Slavenu Leticu (1984: 70-72, 75)

te daje tri principa na kojima *mudologija* počiva: seksizam, tradicionalizam i totalitarizam (*isto*: 66). Drakulić najviše zamjera Igoru Mandiću pa tako jedan od eseja u *Dugi* u broju svibanj/lipanj 1981. posvećuje upravo njemu te ga optužuje za površnost, nedostatak metodologije i kompilatorstvo (*isto*: 79). Mandić odgovara na njezine napade te ciljevima „feminističke uzrujanosti“ (1984: 148) smatra vlast, nerad i promiskuitet te u svome stilu zaključuje kako su „neke (...) od njih poštene žene i dobre majke, ali utopija o planetarnom haremu, u kojemu bi one držale političku vlast, ipak ih nadražuje u njihovim tajnim snovima“ (*isto*). Unatoč nekim pozitivnim tezama koje iznosi Mandić, poput isticanja važnosti popularne kulture u SFRJ unatoč protivljenju Partije protiv zapadnih kulturnih proizvoda (1999: 100), kritike tradicionalnog društva (*isto*: 109), a tako i napadima na Crkvu koja je također proklamirala retradicionalizaciju (*isto*: 141), Mandić istovremeno kritizira stavove feministkinja (pogotovo ističući njihove antipornografske teze) te propagira stav kako pornografija oslobađa. S druge strane, diskurs kojim se služi i način na koji uspoređuje žene u svojim tekstovima sa životinjama, dijelovima tijela ili mesom, jasna su obilježja seksizma i objektivizacije, a od kojih pokušava obraniti pornografiju. Pa tako za primjer tipične mandićevske rečenice možemo uzeti ovu u kojoj govori upravo o prikazu žena na duplericama časopisa: „Preko duplerica u časopisima danas se za sveopću voajersko-onanističku upotrebu nude prekrasne, raskrečene ženske butine, među kojima mica-kraljica zijeva na nas iz svoje špilje“ (*isto*: 41). Drakulić staje u obranu žena te piše kako ih njihova golotinja u časopisima ne oslobađa, već suprotno tome „one zadržavaju klasične poze, strogo u funkciji svoga tradicionalnog položaja“ (1987: 51), a osim toga oštro osuđuje silovanje žena (*isto*: 98) te činjenicu kako se žena i dalje smatra neostvarenom ako nije supruga i majka (*isto*: 115), a ističe i strah muškaraca od žena zavodnica, odnosno onih koje pokazuju svoju nadmoć (*isto*: 153). Autorica staje i u obranu feminizma te navodi šest najvećih grijeha koji su se pripisivali jugoslavenskom drugom valu feminizma, a to su: uvozna ideologija, vlastoljubivost, elitizam, izvaninstitucionalizam, apolitizacija te stavljanje ženskog pitanja ispred klasnog. Mandić tezu o oslobađajućoj moći pornografije dopunjuje obranom pornografije tezom o Prijapovom problemu, odnosno dilemom „po čemu je to prikazivanje ljudske seksualnosti u audio-vizualnim medijima amoralno i nepodobno, dakle, poročno i negativno, dok u drugim izražajnim formama (recimo u prozi koja pretendira da bude umjetnička, mada to ne mora biti) ne postoje slične cenzorske granice“ (1999: 175). O pornografiji kao oslobađajućoj piše i Biljana Žikić koja pokušava demonstrirati „kako je seksualna sloboda postala semantički povezivana s liberalizacijom i progresom i kako su gola ženska tijela funkcionirala kao simboli progresivnosti Jugoslavije“ (2010: 54). S jedne strane

možemo se složiti sa stavom Slavenke Drakulić, i ostalih feministkinja toga doba, koja osuđuje golotinju ženskih tijela u pornografskim časopisima (i ostalim medijima) te je smatra omalovažavajućom, seksističkom te obilježenom tradicijom, ali istovremeno možemo shvatiti i stav Igora Mandića koju na pornografiju gleda kao na oslobađajuću. S obzirom na vremenski i društveni kontekst vremena, pornografija je kao popularno-kulturni proizvod Zapada smetala Partiji te je imala buntovnu funkciju, a gola tijela žena koje su svojevrijem pristajale na taj čin bile su odgovor tradicionalnom društvu koje ženama nije pružilo obećanu ravnopravnost. Žikić prenosi dijelove članka novinara *Starta* koji je 1979. stao u obranu popularne jugoslavenske pjevačice čije su nage fotografije objavili u časopisu, a zatim je došlo do velikih napada na nju: „Golotinja je 'šamar patrijarhalnom mlakonji', a mini suknja je subverzivna jer je 'bljesak ženskih bedara, s jedva pokrivenom stražnjicom, bio jednak nuklearnom napadu na patrijarhat'“ (*Start* prema Žikić 2010: 65). Unatoč tomu što su u članku izneseni antišovinistički i antipatrijarhalni stavovi, autorica zaključuje kako je riječ o tipičnome primjeru diskursa povezivanja liberalnih ideja i seksizma u časopisu *Start* (*isto*: 65), a mi smo slično uočili i u *Erotici*.

U daljnjem tekstu slijedi tematska analiza *Erotike* kojom ćemo pokušati dobiti odgovor na pitanje kako je žena prikazivana u navedenom časopisu, razlikuje li se njezin prikaz u novinarskim člancima i erotskim pričama te prevladavaju li njezini negativni ili pozitivni prikazi.

Tematska analiza brojeva *Revije za kulturu i umjetnost ljubavi Erotika* – golotinja kao put u (ne)slobodu

Kako bismo dobili odgovor na pitanje na koje je sve načine prikazivana žena, odlučili smo se na primjeru časopisa *Erotika* zapitati na koje se sve načine pisalo o ženama u jednom erotskom, odnosno pornografskom časopisu. U analizi smo koristili devetnaest brojeva časopisa *Erotika* i to redom: jedan iz 1984. (zima); jedan iz 1985. (studeni; pet iz 1986. (travanj, srpanj, kolovoz, listopad i prosinac); tri iz 1987. (ožujak, svibanj i prosinac); tri iz 1988. (siječanj, travanj i kolovoz); te šest iz 1990. godine (veljaču, srpanj, kolovoz, rujan, listopad i studeni). Inicijalno smo za analizu htjeli koristiti po tri broja iz svakog godišta izlaženja časopisa, ali nažalost, unatoč početnoj informaciji da Nacionalna sveučilišna knjižnica posjeduje sve brojeve *Erotike*, kada smo fizički pristupili knjižnici te iste brojeve nije imala. Brojeve časopisa smo iz toga razloga prikupljali na način prikladniji temi ovoga rada – na ilegalnim kioscima i buvljacima, skrivajući se od očiju prolaznika i cjenkajući se s preprodavačima. Unatoč strahu da broj prikupljenih časopisa neće biti dostatan za analizu, prikupili smo čak 226 stranica podatkovnih izvadaka koje smo zatim kodirali i grupirali u teme.

Što se tiče metodologije, odlučili smo se za tematsku analizu zbog njezine fleksibilnosti, odnosno „Budući da ne zavisi o teoriji i epistemologiji, tematska analiza pruža fleksibilan i koristan istraživački alat koji potencijalno može pružiti bogat i detaljan, ali složen prikaz podataka“ (Braun; Clarke 2006: 78), a zbog čega je prikladna početnicima u kvalitativnim istraživanjima. Odlučili smo se za dvije tematske analize unutar jednoga rada, odnosno analizirali smo načine na koji se piše o ženama u novinskim člancima i zasebno u erotskim pričama. Dakle, korpus istraživanja čine sve izjave iz istraživanih brojeva časopisa *Erotika* o ženama izvađene iz novinskih članaka i erotskih priča. Naša je pretpostavka bila kako će se o ženama pisati negativnije u erotskim pričama te kako će teme proizašle iz analize erotskih priča biti značajno negativnije od onih proizašlih iz analize novinskih članaka. Autori članka *Using thematic analysis in psychology* ističu i važnost aktivnog istraživača koji stalno nanovo prolazi kroz prikupljene podatke, nanovo ih iščitava, kodira i provjerava odgovaraju li odabrani podatkovni izvaci temi kojoj su pridruženi, te imaju li uopće teme koje je odredio smisla (*isto*). Istraživač se može odlučiti između induktivnog ili teorijskog pristupa, odnosno hoće li identificirane teme biti strogo vezane uz istraživane podatke tj. kodiranje podataka se odvija bez da se podaci svrstavaju u već postojeći okvir kodiranja; ili će tematska analiza biti

vođena istraživačevim interesom za posebno područje, što omogućuje manje bogat opis svih podataka, ali bogatiju analizu određenih aspekata. (*isto*: 83-84). Osim induktivnog i teorijskog pristupa istraživač mora odlučiti na kojoj će se razini identificirati teme – na latentnoj ili semantičkoj. Semantički pristup istražuje samo površinska značenja podataka, ništa dublje od onoga što je u podacima već rečeno, dok latentni pristup nadilazi semantički te identificira i ispituje temeljne ideje, pretpostavke, konceptualizacije i ideologije zbog čega je potrebna interpretacija te povezivanje s teorijskim tekstovima (*isto*: 84). Budući da smo u istraživanje krenuli s postavljenim istraživačkim pitanjem *Na koje se sve načine pisalo o ženama?* odlučili smo se za teorijski i latentni pristup čije povezivanje autori preporučuju, ali ističu i kako zbog svoje fleksibilnosti tematska analiza može podnijeti različite kombinacije (*isto*: 86).

Važnost teksta u časopisu *Erotika*

Prije same tematske analize dat ćemo kratki opis samih tekstova koje smo analizirali – erotskih priča i članaka. Zanimalo nas je prosječna duljina članaka i erotskih priča, tko su bili njihovi autori, jesu li priče i članci bili potpisivani pseudonimima ili pravim imenima autora te jesu li tekstovi bili podređeni slikovnim reprezentacijama. Brojeći broj stranica koje zauzimaju tekstovi i slike došli smo do zaključka kako 1984. na stranicama *Erotike* tekstovi zauzimaju oko 65%, 1985. oko 72%, 1986. oko 70%, 1987. postotak se smanjuje te tekstovi zauzimaju oko 60% a taj se trend nastavlja 1988. kada tekstovi zauzimaju najmanji postotak časopisa dotad, oko 55%. Naišli smo na reakcije iznenađenja navedenim postocima, budući da su naši sugovornici imali pretpostavke kako su u časopisu *Erotika* prevladavale fotografije nagih žena, a da je tekstova bilo iznimno malo. Istim postupkom na brojevima iz 1990. godine zaključili smo kako tekstovi ponovno zauzimaju veći dio časopisa, oko 70%. Ovi rezultati pokazuju kako su u časopisu *Erotika* tekstovi jednako važni kao i slike, ako ne i važniji, te da rjeđe služe samo kao dopuna fotografijama. U broju iz 1984. prisutne su samo erotske priče s duljinom od jedne do šest stranica, a većinom je riječ o prijevodima stranih erotskih priča s iznimkom par domaćih autora poput Hrvoja Hitreca, Milana Osmaka i Andrije Dabovića. Od sljedeće godine erotskim se pričama pridružuju i članci, ali je i dalje prisutan veliki broj prijevoda i u erotskim pričama i u člancima. Od iste godine smanjuje se broj erotskih priča na desetak po broju s duljinom od jedne do četiri stranice s popratnim fotografijama, a osim toga već se tada javljaju autorski članci već spomenutog Igora Mandića. Od sljedeće godine broj se erotskih priča ponovno smanjuje na od šest do maksimalno deset po broju, ali se smanjuje i broj prijevoda, kako u erotskim pričama, tako i u člancima. Erotske priče pišu se u duljini od jedne do četiri stranice, a u travanjskome broju 10 prvi smo puta uočili erotsku priču domaćeg

autora koja je potpisana pseudonimom Suzana Rog, inače poznatoga književnika Zvonimira Majdaka⁶⁷. Majdak će i u sljedećim brojevima nastaviti pisati priče u ženskome rodu pod Suzaninim imenom, ali će ih objavljivati i pod svojim pravim. Osim Suzane Rog, kao domaće autore erotskih priča 1986. godine istaknuli bismo i Tomislava Sabljaka i Peru Kvesića, a iste godine najprevođeniji autor erotskih priča postaje američki pisac Charles Bukowski. Također, te se godine pišu članci duljine od jedne do četiri stranice, a povećao se i broj domaćih autorskih članaka pa se tako Igoru Mandiću pridružuju Drago Kastratović, Hrvoje Prčić, Bora Đorđević i dr., a iste godine uočili smo i pojavljivanje prevedene kolumne Gerti Senger u kojima je pisala o seksualnim problemima sa ženskog stajališta. Od sljedeće je godine broj erotskih priča po broju smanjen na šest, pišu se u duljini od jedne do četiri stranice, a prevladavaju domaći autori. Osim već spomenutih pojavljuju se Tito Bilopavlović, Davorin Stipetić, Zvonimir Majdak pod svojim pravim imenom, ali je uočljiva i pojava sve većeg broja erotskih priča pod pseudonimima – nije navedeno da su priče prevedene, a autori se skrivaju iza imena koje sadrže ili strana prezimena ili prezimena koja sadrže grad iz kojeg dolaze npr. Adam Varaždinski. Članci su iste godine pisani većinom od strane domaćih novinara, a uočljivo je i povećanje broja novinarki pa smo tako uočili novinarke Lidiju Tocilj, Biserku Pupavac, Maju Majerović, Ninu Ožegović, a od pridruženih novinara istaknuli bismo Ninu Pavića koji se isticao kvalitetom svojih tekstova. 1988. broj se erotskih priča po broju dodatno smanjuje pa ih je tako tada od tri do pet po broju koje su se pisale u duljini od jedne do pet stranica, a autorima se pridružuju i autorice poput Jane Delić. Broj autorskih članaka domaćih novinara nastavlja se povećavati, a članci se pišu u duljini od četvrtine stranice pa do tri stranice duljine. Također moramo uzeti u obzir da su u navedenim brojevima iz 1984, 1985, 1986. i 1988. bili prisutni i stripovi čije stranice nismo računali ni kao tekstove ni kao slike, tako da je stvarna zastupljenost teksta bila i veća od navedene. 1990. ponovno se povećava broj erotskih priča od šest do osam po broju i to u duljini od jedne do pet stranica, a i dalje se povećava broj domaćih autora koji priče potpisuju svojim pravim imenom pa se već navedenim autorima pridružuje i Predrag Raos, a također sve više erotskih priča pišu žene (Vedrana Babić, Kaja Blagojević, Simona Ivančić itd.) te su i dalje prisutne erotske priče potpisane pseudonimima (npr. Sandra Bathory). Kao što je bio slučaj i 1988. godine, i 1990. nastavlja se trend sve većeg broja autorskih članaka domaćih novinara, no i dalje se zadržao dio prevedenih članaka, većinom vijesti iz svijeta o poznatim ličnostima, te intervjui s porno zvijezdama.

⁶⁷ Među ostalim najpoznatiji kao jedan od osnivača žanra proze u trapericama kod nas.

Za kraj ovoga kratkoga isticanja važnosti teksta u časopisu *Erotika* još bismo se u nekoliko rečenica osvrnuli na sam način oblikovanja erotskih priča te na njihovu poziciju u brojevima časopisa. S iznimkom broja iz 1984. godine u kojem su (osim stripova) isključivo prisutne erotske priče te je cijeli časopis otisnut na nekvalitetnom papiru, od sljedeće se godine erotske priče obično grupiraju, odnosno obično idu jedna za drugom te su i 1990. godine otiskivane na papiru najlošije kvalitete unatoč povećanju broja stranica koje su se tiskale na kvalitetnijem masnijem papiru pa čak i onome u boji, no takav je papir, pogotovo u početku, bio rezerviran za fotografije porno zvijezda i intervjuje. Također, priče su obično postavljene ili pred same krajeve brojeva ili u njihovim sredinama, nakon čega su onda slijedili ili članci ili mali oglasi. Iznimka su jedino brojevi iz 1986. koji su osim već uobičajenih erotskih priča, u sredini sadržavali i poseban prilog u opsegu od šesnaest stranica – mini roman u nastavcima s ispovijesti Linde Lovelace, zvijezde jednog od najpoznatijih pornografskih filmova, *Duboko grlo*, koji je također bio otisnut na papiru najlošije kvalitete. Što se tiče samoga odnosa teksta i slike u erotskim pričama, primijetili smo kako je svojom površinom slika bila podređena tekstu te su na taj način, a i samom duljinom priča, urednici davali veću važnost tekstovima (barem u ovome dijelu časopisa) u odnosu na slike. Osim toga, sam način oblikovanja erotskih priča je u većini slučajeva jednak: likovi su opisani plošno, većinom je riječ o muškom pripovjedaču koji je i glavni lik u radnji (rjeđe ženski pripovjedač koji je glavni lik radnje), a pripovijedanje se većinom vrši u prvome licu jednine. Do zapleta i vrhunca (odnosno seksualnog odnosa) dolazi prebrzo, tj. nije u skladu s brzinom kojom bi se situacije odvijale u stvarnosti te vrlo vjerojatno velika većina priča ne bi imala smisla kada bismo maknuli element seksa. Rasplet obično karakterizira razdvajanje aktera nakon spolnoga čina (bilo to putovanje, odlazak u vlastiti dom ili povratak svom bračnom partneru) ili se rasplet pretvara u novi zaplet, odnosno ponavljanje čina s vrhunca. Naravno, o ovoj bi se temi dalo još štošta reći, no mi ćemo ostati na ovom kratkom osvrtu te krenuti s tematskom analizom.

Tematska analiza

Krenimo s našom analizom: dakle, za početak smo postavili već navedeno istraživačko pitanje, zatim smo krenuli iščitavati dostupne i već navedene brojeve časopisa *Erotika* te smo iz njih vadili izjave vezane uz žene. Zatim smo te podatkovne izvatke krenuli kodirati s obzirom na njihov sadržaj koji se odnosi na žene. Ponovnim iščitavanjem kodiranih podatkovnih izvadaka pokušali smo ih podijeliti u tematske cjeline, a zatim i imenovati same teme. Prvo smo krenuli s određivanjem tema u novinskim člancima, odnosno s grupiranjem

podatkovnih izvadaka u odgovarajuće teme. Detektirali smo dvije glavne teme: *Negativni stavovi prema ženama* te *Pozitivni stavovi prema ženama*, koje smo onda dijelili u podteme. Podteme negativnih stavova prema ženama su: *Žena kao predmet*, *Uvrede upućene prema ženama* te *Žena kao žrtva*. Podteme pozitivnih stavova prema ženama su: *Obrana žena* te *Koncept nove žene*. Zatim smo odredili teme u erotskim pričama te detektirali dvije teme identičnog naziva kao u novinskim člancima, dakle negativni i pozitivni stavovi prema ženama. Podteme u negativnim stavovima prema ženama u erotskim pričama su: *Žena kao predmet*, *Uvrede upućene ženama* i *Žena kao žrtva*, a podteme *Pozitivnih stavova prema ženama u erotskim pričama* su: *Koncept nove žene*, *Žena otvorena prema seksualnosti* te *Obrana žene*. U nastavku teksta dat ćemo interpretaciju identificiranih tema koju ćemo povezati s prijašnjim teorijskim dijelom rada.

1. Negativni stavovi prema ženama u novinskim člancima

Kao što je već rečeno, ova se tema dijeli na tri podteme: žena kao predmet, uvrede upućene ženama te žena kao žrtva. Za početak bismo rekli kako je unatoč velikom broju negativnih izjava o ženama koje smo izvlačili iz novinskih članaka, ipak brojem prevladao broj pozitivnih izjava.

1.1 Žena kao predmet

U podtemu *Žena kao predmet* svrstali smo podatkovne izvatke sa sljedećim stavovima: žena kao objekt žudnje (često i maloljetni), kao tijelo, kao predmet, hrana, kao svoje grudi, kao imovina, proizvod te trofej jer svi one materijaliziraju i objektiviziraju ženu, odnosno pristupaju joj kao predmetu, a ne ljudskome biću. Žene su u tim podatkovnim izvancima prikazane kao manje vrijedne, kao objekt koji muškarac posjeduje te na njega gleda kao predmet kojim se koristi, upravo ono protiv čega su se borile feministkinje drugoga, ali i prvoga vala te su o tome najviše upozoravale u pornografiji. Na objektivizaciju posebno upozorava MacKinnon, kao što smo već rekli, jedna od najpoznatijih predstavnica zapadnih antipornografskih feministkinja, kada piše kako „žena u pornografiji postaje seksualni objekt koji muškarac posjeduje i konzumira“ (1989: 332). Pa tako u pronađenim podatkovnim izvancima žena kao seksualni objekt postaje samo tijelo bez karaktera, postaje predmet, hrana kojom je se naziva, samo dio svoga tijela, ali i muškarčev posjed, imovina te trofej nakon uspješnog pohoda. Posebno pogrđnima bismo izdvojili podatkovne izvatke koji se na ženu referiraju kao na hranu ili dijelove tijela, a o čemu je pisala i već spomenuta Catharine MacKinnon: Mi smo pice, dabrovi, kuje, koke, pičke – naizmjenično nazivane prema

dijelovima naših tijela ili životinjama“ (1987: 199)⁶⁸ U nastavku ćemo dati po jedan ili dva podatkovna izvotka za svaki od navedenih primjera:

Žena kao objekt žudnje:

Svoj lolita -image 15-godišnjakinja plavo-zelenih očiju i ustima poput jagode može zahvaliti danas poznatom režiseru Wolfgangu Petersenu. Do danas je ostala u klišeju žena-dijete, opasna nimfica koja privlači muškarce. (Maloljetni objekt žudnje.)

Kad ova Eva mami jabukom, nitko joj ne može odoljeti. Jer 20-godišnja Karen Tett ima za ponuditi naročito tečne plodove. Naučila je Karin kako se valja gnijezditi pred fotografom, kako ga valja uzbuđivati, tako da nikakve želje ne ostanu otvorene.

Žena kao tijelo:

Talijanska televizija neprestano otkriva mlade i lijepe žene. U to se mogu osvjedočiti i naši gledaoci koji mogu „loviti“ programe talijanske televizije. Često Talijani otkrivaju te ljepotice do kraja. Daniela Lodigiani, zanosna plavuša, jedna od posljednjih koja je na malim ekranima pokazala sve svoje prsate i guzate prednosti.

Žena kao predmet:

„...Tada bi dame podigle suknje, ispod kojih nisu imale gaćice, i raširenih nogu posjedale uz zid sobe. Gospoda bi zauzimala mjesta uz suprotni zid. Svatko je imao na raspolaganju jedan pokušaj. Cilj je bio ubaciti loptu u tu očaravajuću biljarsku rupu. Nagradu pobjedniku možete pretpostaviti.“

Žena kao hrana:

-Nisam vegetarijanac, volim ja sve. Onaj koji voli žene treba da jede sve što mu prija.

Žena kao svoje grudi:

Dobra dojilja uvijek je bila na cijeni, a ne zna se koji muž nije kušao malo mlijeka sa sise svoje žene, ako ništa da se vrati u vrijeme kad je bio dojenče. Ženska s velikim dojnama ionako će u šatrovačkome biti nazivana „gradsko mljekarstvo“, što je prije kompliment nego potcjenjivanje...

Žena kao imovina:

⁶⁸ „We are pussy, beaver, bitch, chick, cunt – named after parts of our bodies or rafter animal interchangeably.“ (Stavljamo original u izvornom obliku s obzirom da su konceptualne metafore za navedene pojmove u hrvatskom drugačije od onih u engleskom pa prijevod nije do kraja točan.)

Svaki oficir uzimao je toliko Turkinja koliko ih je poželio. Po običaju – čini se da je to bila Trenkova slabost – slavonski pustahija uzeo je dvije Turkinje: Rebeku i Marincu.

Žena kao proizvod:

„Prodajna“ je pak vrijednost žene to veća što je ona ljepša i zdravija. Ali treba reći da ženinu vrijednost ne određuje samo ljepota, koja brzo vene. Kako se u afričkoj kulturi lijepo često izjednačuje s dobrim i korisnim za zajednicu, žena se cijeni zato što je majka, što je mudra, što je tajna i izvor života.

Žena kao trofej:

Konačno, na njima je uvijek mnogo lijepih žena koje se naprosto lijepe uz hrabre pilote bolida. Lijepa žena već je gotovo sastavni dio boljeg tima nekog vozača. Te ljepojke očaravajućih oblina, u odjeći koja mnogo toga i ne sakriva, svojevrsni su inventar svake utrke. Tu su, u blizini i kad nisu izravno naslonjene na nekog od vozača. Jer, ako to nisu danas, vjerojatno će biti sutra.

1.2 Uvrede upućene ženama

Sljedeća podtema odnosi se na uvrede upućene ženama koje smo izdvojili iz novinskih članaka a u kojima ih novinarke i novinari vrijeđaju zbog brojnih razloga. Za početak ćemo nešto reći o uvredama na račun lakog morala, odnosno njihovog promiskuiteta, a zapravo se u većini primjera žene ponašaju jednako kao muškarci, samo što se muškarcima takvo ponašanje ne zamjera tj. prisutna je neravnopravnost. Zatim su tu stereotipi o ženama u kojima se pretpostavlja da je ženama najvažnija njihova ljepota, da su glupe ili nesposobne za život bez muškaraca. Također prisutne su i uvrede na račun manje vrijednosti žena, odnosno kako su žene manje vrijedne od muškaraca. Također im se upućuju seksističke uvrede poput primjera koji ćemo dati dalje u tekstu koje se zapravo nadovezuju na prethodne uvrede o manjoj vrijednosti žena, ali smo seksističke odlučili odvojiti u skupinu uvreda koje su „upakirane“ u oblik šale na račun nesposobnosti žena, bračnog života ili njihove neukosti na određenom području, a podučiti ih može samo muškarac. U uvrede smo svrstali i podatkovne izvatke u kojima se aludira na to kako je žena uvijek dostupna i pasivna, odnosno na neki se način prenosi ideja pin-up djevojke iz časopisa koja je uvijek dostupna muškarcu na korištenje ukoliko kupi časopis. O navedenom su pisale Slavenka Drakulić kada opisuje naslovnice pornografskih časopisa (1987: 35) te zapadna antipornografska feministkinja MacKinnon (1989: 327). Dakle, zamjerke se feministkinja koje su se borile protiv pornografije dokazuju

validnima. U nastavku ćemo dati po jedan ili dva podatkovna izvotka za svaki od navedenih primjera:

Žena lakog morala/promiskuitetne/muškarache:

Najprije je uzбудila žutu štampu nagađanjima je li trudna, je li pokušala samoubojstvo ili je kokainoman, jer se našla u poznatoj bolnici s bolovima u trbuhu. Utvrdilo se da boluje od upale jajnika, a to se najlakše dobiva prehladom od učestale šev...ovaj, druženja s momcima.

Stereotipi:

Većina žena, naime, više cijeni svog frizera, krojača ili nekoga tko će joj izglatiti bore na licu, smiriti živce i potpuno je dotjerati, nego posve nepoznatog, maljavog i na silu „razvijenog“ i napumpanog momka, od kojega neće imati nikakve koristi i koji se samo izležava na tobože izazovnim fotosima.

Antifeminističke uvrede:

Veoma poštujem udane žene. Njihov je položaj vrlo težak, život im se sastoji od teškoća kućnog posla. Pristati na to, znači mnogo dati od sebe. Zbog toga ne volim emancipirane. Zbog vanjštine i zbog fanatičnosti.

„To gore po činjenice“, rekle bi današnje mrziteljice muškaraca, namrštene feministkinje koje ogovaraju „mlitave penise“, ali se ne odriču muškarčevih usluga. Njih ponižava već samo podsjećanje na neke povijesno dokazane velike „kultove penisa“, jer bi htjele da danas bude barem obrnuto, da zavlada „kult vagine“, ako se pimpek već ne može jednom zauvijek odstraniti ili barem onemogućiti.

Manje vrijedna:

Da, znam da su postojali Marie Curie, Jeanne d'Arc, Rosa Luxemburg, ali te iznimke ne mogu bitno smanjiti veliku premoć muškoga genija. Muškarci mogu mnoge stvari učiniti bolje nego mi žene, bez obzira je li riječ o glazbi, slikarstvu, matematici ili medicini. Muškarci u srži svoga bića skrivaju kreativnu nadmoć.

Aseksualna:

Zašto su nezainteresirane, pasivne, nesamostalne? Dobro, ma iznimaka: seksualni je apetit nekih žena toliki da ga muškarac teško zadovoljava, premda većina muškaraca čezne za aktivnijom partnericom, koja ima mašte i sama preuzima inicijativu.

Seksističke uvrede:

Tokom razgovora nisu izostali pogledi za zgodnim djevojkama u restoranu, pa nas nije iznenadilo ni njegovo pitanje: „Zašto redakcija 'Erotike' na razgovor sa mnom nije poslala kakvu zgodnu curu umjesto vas?“

Uvijek dostupna:

Najvažnije je ipak za sve pin-up djevojke da su one uvijek pri ruci, uvijek su uz nas, ali na fotografijama. Možete listati magazin s lijepim ženama i sanjati o djevojci koja u nekoj od vaših omiljenih poza sjedi uz atraktivan bazen ili u nekom mondenom restoranu čekajući vas, spremna i napeta da upravo s njom krenete u neku od pustolovina iz najnapetijih filmova.

1.3. Žena kao žrtva

Posljednja podtema odnosi se na podatkovne izvatke u kojima je žena žrtva: ili je upravljana od strane muškaraca ili je žrtva nasilja, ili je neravnopravna muškarcu ili je pak slučaj da je koncept nove žene shvaćen kao prijetnja za muškarce. Žena je u tim izvacima ili žrtva fizičkoga nasilja kako je navedeno u primjeru koji slijedi ili je žrtva silovanja. Što se tiče podatkovnih izvadaka koji se odnose na žene kao neravnopravne muškarcima, žene su prikazane neravnopravnima u raznim životnim situacijama, odnosno uvjeti sudjelovanja za žene su drugačiji od onih za muškarce. Posebno bismo istaknuli podatkovne izvatke koji su se odnosili na koncept nove žene o kojoj smo govorili ranije u tekstu, a odnosi se na modernu ženu u 80-ima u SFRJ koja je „i emancipirana i privlačna“ (Stojić 1987: 94), a koju muškarci smatraju prijetnjom te govore negativno o njoj. Kako stoji u navedenom primjeru, muškarcima takve žene otimaju poslove, ali su i zahtjevne u krevetu. U nastavku ćemo dati po jedan ili dva podatkovna izvatka za svaki od navedenih primjera:

Žena upravljana muškarcem:

Mrzim hlače na ženama. To sam naslijedio od oca. Žene katkad znaju izgledati vrlo privlačno u hlačama, s postoje i situacije kad je prikladno odjenuti hlače, no vjerujte mi, Maria ih nikad neće obući.

Već se mogu opaziti osjetljive i promjene: od seksualno čiste i nevine, žena se počela preobražavati. Muškarci ju žele žilaviju, snažniju i nezavisniju, ali istodobno još nježniju za

ljubav. Iako joj dopuštaju da odjene i vojničku uniformu kako bi pokazala svoju ratobornost, žele ju erotičniju i pohotljiviju.

Žrtva nasilja:

Ležala sam u sobi budna kad je njegov prijatelj upao i nasrnuo na mene poput tigra. Uto se Howard vratio i čuo moje zapomaganje.

Žena neravnopravna muškarcu:

Sa ženama ima i mnogo drugih nevolja, tvrde muškarci: nervozne su i nepredvidive, čangrizave i vole ogovaranja a o tome kako se ponašaju kad imaju „periodu“ ne treba ni govoriti. Zbog svih ovih „razloga“ prednost pred kadrovskim komisijama imat će i imaju, bez sumnje, muškarci.

Nova žena kao prijatelj:

I dok se posvuda muškarac mora čuvati žena, jer one otimaju radna mjesta i postavljaju zahtjeve, ovdje, u go-go-baru, one plešu za napojnicu.

2. Pozitivni stavovi prema ženama u novinskim člancima

Ovu smo temu također podijelili na tri podteme: *Koncept nove žene*, o kojemu je i maloprije bila riječ, *Žena otvorena prema seksualnosti* te *Obrana žena*. U svakoj ćemo podtemi objasniti odabrane podatkovne izvatke te ih kratko analizirati.

2.1 Koncept nove žene

Prva se podtema odnosi na koncept nove žene koji smo maloprije objasnili, dakle, radi se o modernoj ženi u 80-ima koja je emancipirana, zavodljiva te se postavlja ravnopravno muškarcima, što oni uzimaju kao prijatnju. O tom je konceptu bilo riječi i u časopisu *Erotika* (Đorđević 1985: 7; Stojić 1987: 94), a mi smo dokaze indirektnog pisanja o novoj ženi pronašli u podatkovnim izvancima u kojima je žena: snažna, uspješna, samostalna, poštovana (više biće), inteligentna i emancipirana. Svaki od tih opisa na ženu gleda kao na ljudsko biće ravnopravno muškarcu te pokazuje kako se u časopisu *Erotika*, unatoč maloprije navedenim pogrđnim podatkovnim izvancima, pisalo i na drugačiji, pozitivan način te je se nije sagledavalo samo kao tijelo i seksualni objekt, kako su pisale feministkinje drugoga vala o opasnostima pornografije. U nastavku ćemo dati po jedan ili dva podatkovna izvatka za svaki od navedenih primjera:

Snažna:

Ja sam muška žena, ja sam borac. Imam mušku psihologiju. Dio moje ženstvenosti izgubila sam u borbi za svoje glumačko dostojanstvo. U svom tijelu imam snage za četvoricu. Tip sam lidera, i to muškog. Da me pogrešno ne razumijete, nikad nisam poželjela biti muškarac, ali imam mušku snagu u borbi sa svakim protivnikom. Privatno živim sama. Dakle ni u kući ne mogu biti odviše ženstvena. Znam popraviti osigurače za struju, stroj za pranje rublja...

Uspješna:

Žene su u mnogim poslovima uspješnije od muškaraca, tako da i ja u ovoj direktorskoj fotelji nemam nikakvih problema, mada sam jedina direktorica većih kino-poduzeća u zemlji. A što se tiče ovih radnih zadataka koje ste spomenuli, ne znam zašto bi žene drugačije gledale na te stvari. Pa mi i u porno-filmovima igramo zapažene uloge!

Samostalna:

Bude li imao ulogu koja će mi odgovarati, prihvatit ću je bez oklijevanja. Ali ne želim da on traži film za mene. No to se neće dogoditi. I on se ponosi time što sam uspjela vlastitim snagama i nikad ne bi učinio išta što bi moglo izazvati sumnju da me on gurao.

Poštovana/više biće:

Koliko su vam žene važne u životu? -Mnogo. Održavaju me aktivnim, nadahnjuju me, duhovno i tjelesno. Bez žena ne bi vrijedilo živjeti.

Inteligentna:

Mislim da mi zato i ne možemo biti zajedno. Shvatio je da sam podjednako sposobna i pametna kao i on, a muškarac ne voli kad su mu žene rivali. Dakako, dogodilo se još i to da je u jednom trenutku pomislio da mu više nisam potrebna. Tako se prešao. Uostalom, mislim da sam ja njega više iskoristila no on mene.

Emancipirana/jača:

Doduše, mladi su muškarci prihvatili novu ulogu, ali pate od neravnomjerne promjene. Teško im je podnijeti zahtjeve žena u poslu i u krevetu.

Nova žena:

Žene sada razmišljaju o društvu mnogo neovisnije nego prije. Krivnju za svoje nezadovoljstvo ne traže više samo u sebi: oh, bože, što je to sa mnom, trebala bih ići psihijatru! Sada

razmišljaju ovako: možda sam izabrala krivog muškarca! I kako većina žena upravo tako misli, možemo zaključiti da s muškarcima nešto nije kako treba.

2.2 Žena otvorena prema seksualnosti

Druga podtema govori o ženama kao seksualnim bićima, ali ne seksualnim bićima podčinjenim muškarcima, već bićima svjesnih svoje seksualnosti koje biraju seks i otvoreno uživaju u njemu, zahtijevajući od muškaraca da ih zadovolje na način na koji one to žele. Odnosno možemo reći kako dolazi do stvaranja novih kodova u pornografiji, koji su naravno daleko od savršenih koje predlažu propornografske feministkinje tezom o ženskom preispisivanju žanra pornografije (Cielitira 2004; Evans, Shankar i Riley 2010), ali je svakako vidljiv pozitivan pomak – barem u dijelu novinskih članaka. U ovoj smo podtemi detektirali sljedeće podatkovne izvatke koji odgovaraju prethodnim navodima: žena kao seksualno biće, žena koja zna što hoće, slobodna žena te zavodnica. U nastavku ćemo dati po jedan ili dva podatkovna izvatka za svaki od navedenih primjera:

Žena kao seksualno biće:

Zanimljivo je da je seks u nas vrlo kratko bio posve muška stvar i vrlo brzo je postao opće dobro. Žene su kupovale „Start“, „Čik“, poslije „Zum“ pa „Reporter“ (kad se, bježeći od progona i skrivajući se pod drugim imenima, i on prilagodio interesima našeg društva), a pogotovu su se oslobodile kad se narodna tehnika seksa počela predavati na dopisnom radničkom sveučilištu zvanom list „Dvoje“. A zna se da je diskriminaciju žena ukinuo jedan od prvih domaćih muških časopisa pomirljivog naslova „Eva i Adam“. U toj emancipaciji otišlo se čak dotle da naše žene danas potpuno ravnopravno polažu pravo na svagdje u svijetu tradicionalne muške listove.

Žena koja zna što hoće:

Uvijek je za ljubavnike uzimala mlade i zgodne muškarce, što je isključivalo velikane iz svijeta spektakla: „Povraćalo mi se i od pomisli na to da idem u krevet s nekim od tih debelih staraca, zato da bih dobila ulogu. To bi značilo biti kurva. Ako sam na tjedan promijenila tri ljubavnika, učinila sam to zato jer su mi se sviđali. To je bio moj život i htjela sam uživati.“

Slobodna žena:

Znaš... Dok se ševim ne mislim ni tko sam ni kako živim. Ono – potpuno se isključim... Zaboravim da čale pije, i da neću imati svoju sobu, da Barbiku nikad nitko neće poslati na

operaciju u inostranstvo... Samo tih nekoliko trenutaka sam stvarno slobodna. Sve ostalo; ustajanje, klopa, kuća, prevoz, hodanje, izlasci, čista mora...

Zavodnica:

Priča mi da je istodobno imala odnos sa sedam maturanata od kojih je starija barem deset godina, hvali se da bezbroj puta doživljava orgazam i tvrdi da uz redovite seksualne odnose s muškarcima održava i dvije lezbijske veze. Kad mi priča o detaljima svojih milovanja s prijateljicama, ponekad mi se čini da ću poludjeti od uzbuđenja...

2.3. Obrana žena

Posljednja se podtema odnosi na podatkovne izvratke u kojima se staje u obranu žena u različitim područjima. Kao što je bilo rečeno na početku ove teme, značajan je broj članaka u kojima smo pronašli podatkovne izvratke sa pozitivnim stavovima prema ženama, koji brane njihovo dostojanstvo, jednakosti, pravo na seksualnost te se suprotstavljaju tradicionalističkoj ulozi žene s kojom je bila suočena u socijalističkom društvu, a o kojoj smo pisali ranije u ovome radu. Ona je paralelno partizanka i udarnica koja je na papiru izjednačena s muškarcem, a zapravo je žena-majka-radnica koja je preokupirana kućanskim poslovima te nedovoljno zaštićena (Todorović-Uzelac 1987: 76). Borba za ravnopravnost drugog vala jugoslavenskih feministkinja ipak se dijelom uspjela preliti i na stranice časopisa *Erotika* što ćemo vidjeti u sljedećim primjerima:

Zaštita od objektivizacije žena

Većina industrijskih proizvoda reklamira se tako da su oni isključivo ženski proizvodi. Jednostavno: ono što se reklamira nema duhovnog srodstva, nema zajedničke veze, kao ni ove grudi s pićem koje traže kupca.

„Lupinov 'novi pristup' ženskom tijelu star je koliko i patrijarhalni sistem – otprilike 5000 godina. Zlatno pravilo patrijarhata, kojeg se Lupino konzervativno i dosljedno pridržava, je svođenje žene na objekt, predmet. Lupino to radi i Lupino to prodaje, a postintelektualci tome plješču i to promoviraju... Imenujmo stvari njihovim pravim imenima! Lupinov show i fotografije nisu umjetnost nego pornografija! (...) Konstantna medijska propaganda koja žene pretvara u anonimne objekte, u predmete za upotrebu i zloupotrebu, u igračke za odrasle, pothranjuje i ohrabruje degradaciju žena u stvarnom životu...“

Obrana žene kao žrtve (silovanja)

„Obljubom kao činom uvjetovanim prinudom, nerijetko vrlo surovom i ponižavajućom, povređuje se dostojanstvo ličnosti žene. Silovanje se često nepovoljno odražava na socijalni život žrtve koja zbog stida prestaje sudjelovati u javnom društvenom životu. Svjesne takvih posljedica, silovane žene i ne prijavljuju što im se dogodilo, pa se zato s razlogom smatra da je tzv. „tamna brojka“ tih neprijavljenih slučajeva prilično velika, da doseže čak četrdeset posto. U našem patrijarhalnom, rekao bih konzervativnom odgoju često se žrtva silovanja smatra obilježenom, zaraženom, nemoralnom, žigosanom, samo zbog toga jer naši ljudi žive u zabludi da žena ne može biti silovana ako se zaista brani i da ona uglavnom sama daje povoda za napad.“

Obrana žene- seksualno slobodna

Doduše, nekada se tvrdilo da su umjetni penisi proizvođeni samo za usamljene žene, za djevojke koje ne mogu doći do muškarca, za redovnice i za zatočene djeve, za udovice i za rugobe koje nitko nije htio. Prešutno se smatralo, da su sve ostale žene dovoljno opskrbljene pravim i uvijek tvrdim penisima, pa da im neki takav nadomjestak nije potreban. Tko zna, koliko je razočaranja, laži, stida i frustracija skrivala ova pretpostavka? Utoliko prije, žene ionako nije očekivalo da izražavaju vlastite i pretjerane želje.

Druga tvrdoglava predrasuda jest ona u vezi s umišljenom ženskom „seksualnom pasivnošću“. Vagina je po takvim shvaćanjima pasivno-prijemljiva, premda se zna da se ženski organ prilikom spolnog akta rasteže i steže, te da žena u ljubavnom činu može biti aktivna koliko i muškarac. Isto tako pogrešna – pobijena od mnogih psihoanalitičara – bila je Freudova teza da žena ne može doživjeti vaginalni orgazam i stoga mora proživljavati fazu „zavisti“.

Obrana ženske autonomije

Društva u kojem je žena još uvijek svojevrsna domaća životinja. Pretjerujem? Ma nemojte? A zašto je onda ideal nevjeste uvijek mlado i obavezno neiskusno (nevino) djevojče. Po mogućnosti s potvrdom, molim! Upravo zato što ju se tako najlakše dresira da bez pogovora radi sve što se od nje traži.

Obrana žene – neravnopravnost

I što je još gore: neposredno nakon oslobođenja odnos prema ženama (sudeći barem po statističkim podacima o njihovoj zastupljenosti u vrhovima vlasti) bila je bitno bolja nego

danas. Da li to pokazuje da smo sve netrpeljiviji prema ženskim sposobnostima i da smo odustali od borbe za njihovu ravnopravnost?

3. Negativni stavovi prema ženama u erotskim pričama

Kao i u slučaju novinskih članaka, i temu *Negativnih stavova prema ženama u erotskim pričama* podijeli smo na tri podteme koje ćemo u nastavku teksta pobliže opisati te analizirati. Na samome početku istaknuli bismo razliku od podatkovnih izvadaka iz novinskih članaka, naime, podatkovni izvaci iz erotskih priča značajno su brutalniji i pogrdniji prema ženama, iako se tematski mnogo ne razlikuju, što ćemo vidjeti na sljedećim primjerima.

3.1 Žena kao predmet

Prva podtema bavi se podatkovnim izvacima koji se prema ženama odnose kao predmetima na različite načine, kao i u slučaju novinskih članaka. Tako se pak u erotskim pričama podatkovni izvaci na žene referiraju kao na imovinu, objekt žudnje, tijelo, trofej, broj i kao igru, odnosno na sve načine na koje antipornografske feministkinje upozoravaju kako štete ženama. U ovoj je podtemi, više nego u istoimenoj podtemi u novinskim člancima, prisutniji prikaz žena kao tijela te imovine zato što su učestali opisi seksualnih činova u kojima muškarac vlada nad ženom, upravlja njome, te mu ona pripada ili se kasnije hvali svojim prijateljima kako je „imao“ neku ženu. Dakle, u takvim je opisima žena prikazana pasivno, submisivno i slabije ili kao samo jedna u nizu koja će brzo biti zamijenjena, što smo već ranije istaknuli iznimno problematičnim. Odnosno ovim primjerima možemo potvrditi tvrdnju već spomenute antipornografske feministkinje MacKinnon da je „nejednakost ono što se seksualizira putem pornografije“ (1989: 332). U nastavku ćemo dati po jedan ili dva podatkovna izvataka za svaki od navedenih primjera:

Žena kao predmet:

Mogla bi mi bar zabaviti prijatelje. – Odgurne je tako da je zateturala i pogleda Paula i Johna. – zabavite se, momci! Znam da je odavno želite i zavidite mi. Evo, dajem vam je. (...) – Dajem vam je! – vikne on ljutito. – Nećete me, valjda, uvrijediti i odbiti dar? – zareži.

Oh, ti si bomba, prava bomba!

Žena kao imovina:

Serenu su istodobno posjedovali Nate, Murray, Van, Dirk, Conrad, Finn. A zajedno sa Serenom i Maria, Lanelle, JoJo, Nikki i Kay podrhtavale su ujednačenim ritmom.

Žena kao objekt žudnje:

Ovu ću povaliti – šapnuo je Hansu. – Prvom prilikom.

Žena kao tijelo:

Bio sam od onih muškaraca koji ginu za ženske noge, oduvijek sam piljio u noge. Prizor ženskih nogu dok se pomaljaju iz kola uvijek me vrlo uzbuđivao.

Žena kao trofej:

Značajan izvor prihoda mladoga bonvivana bila je i takozvana „Rainerova seksi-tombola“, na kojoj je glavni zgoditak bila Gertrude, Rainerova stara prijateljica. Sretni dobitnik uživao bi u ljupkoj, crvenokosoj Gertrudi cijelu noć i zatim nestrpljivo čekao iduću tombolu.

Žena kao broj:

Nije ih razvrstavao, ni birao, ni u početku, ni posle. I debele i guzate, i mršave kao sarage, kurolomke, koščate i zdepaste, matore i skoro decu, sve ih je nanizao ko maniste. On se zadovoljavao, a je li i njima bilo slatko, pucao mu prsluk. Najvažnije je da se on istrese.

Žena kao igra:

Natalia ili Astrid? Prvi put u životu moram donijeti odluku takve vrste. Zasad vodi Natalia sa 560 bodova. Astrid sam dosad dao samo 480. Taj mi se račun čini nekako apsurdan. S druge strane, odluka je previše važna a da bih se ravnao po osjećajima.

3.2 Uvrede upućene ženama

Kao i u prethodnoj temi detektirali smo podatkovne izvatke koji su značajno brutalniji od onih podatkovnih izvadaka iz istoimene teme iz novinskih članaka, ali se istovremeno tematski mnogo ne razlikuju. Tako uvrede možemo podijeliti na one koje govore o ženama lakog morala, o ženama kroz stereotipe, o ženama kao jadnicama, lažljivicama, životinjama, hrani, te na seksistički način. U sljedećim je primjerima također prisutno nazivanje žena njihovim spolnim organima te životinjama o čemu je bilo riječ ranije u radu, a što smatramo posebno pogrdnim, iako je teško istaknuti koji bi od navedenih podataka bio pogrdniji. U svakom slučaju, i ovi primjeri potvrđuju strahove antipornografskih feministkinja o pornografiji kao

muškoj slobodi i ženskoj šutnji (MacKinnon 1987: 130). U nastavku ćemo dati po jedan ili dva podatkovna izvatka za svaki od navedenih primjera:

Žene lakog morala/pičke/drolje:

Napasao je oči na damama u raskošnim toaletama, ispod kojih nije uvijek bilo obilja one druge vrste – ali je za predah bilo ipak okrepljujuće: gledao je malo slike pa onda opet malo pičke.

Umukni kučko! Naplavila si više muda nego što ima lampiona u Aisneylandu!

Stereotipi:

Ona je bila tipična ženka, prodorna pogleda, obilnih oblina i usana koje jebežljivo podrhtavaju u blizini muškarca.

Idemo negdje na večeru. -Na dijete sam. Ali bih ipak još nešto popila. Šta je s onim konjakom koji si mi obećao?

Jadnice:

Valjda će on uskoro telefonirati... Nije joj se javljalo. Frederike je čekala tri dana njegov poziv, dočekivala je listonošu. No od njega nije bilo ni traga ni glasa. To ju je povrijedilo, uvrijedilo, ranilo.

Lažljivice:

Bruna mi je poslije pričala da mi se nije digao, ali ja nikad nisam vjerovao u priče problematičnih žena, koje su uvijek tvrdile kako se frajerima ne diže. Čak i najordinarnija kurva reći će za frajera da mu se ili nije digao ili da je već svršio u hlače.

Seksističke uvrede:

Dobro da si naletjela. Skoknimo poslije malo do mene da mi ga popušiš, puknut će mi jaja.

Infatilizacija:

Mala moja ludice, pa ti si čudo!

Životinje:

S obzirom da mi je bilo pun kurac mačke koju sam štepao pune četiri kvрге i koja mi je bila neprestano za petama, odlučih da se javim ovoj mački pa što bude – bude.

Hrana:

-Ovo je moralo biti sasvim mlado meso... -Pa baš i nije. Ali ukusno, ukusno – naceri se Tonjo.

3.3 Žena kao žrtva

Posljednju smo podtemu detektirali podatkovnim podacima koji su sadržavali iskaze o ženi koja je ili žrtva nasilja (bilo to silovanje ili drugi vid napada), kao maloljetničkom objektu žudnje te antifeminističke stavove koji ženu stavljaju u poziciju žrtve. Ova je podtema najbrutalnija od tri navedene zbog velikoga broja opisa spolnih činova koji su zapravo silovanja, odmjeraivanje maloljetnica ili čak seksualni odnosi s maloljetnicama što je ponekad bilo teško i za čitati. U ovoj su podtemi najviše istaknuti strahovi feministkinja drugoga vala o štetnosti pornografije, a i potvrđena je teza kako „pornografija pridonosi kulturnoj konstrukciji određenog oblika muškosti i seksualne želje koja omogućuje i opravdava silovanje“ (Jackson i Scott prema McNair 2004: 62). U nastavku ćemo dati po jedan ili dva podatkovna izvotka za svaki od navedenih primjera:

Žena kao žrtva nasilja ili silovanja:

Ako sam išta osjećala, onako polumrtva, upotrijebljena već drugi put protiv svoje volje, onda sam se osjećala glupo. I bilo mi je svejedno. Jer da mi i nije bilo tako, što bih zapravo mogla učiniti? Ništa! Gazda Joco me ševio i kvit. Zapravo, on me samo začepio.

Antifeministički stavovi:

Doznao sam da se spetljala s nekim feministkinjama, s kojima je počela sve češće izlaziti. Kad sam se zajebavao na račun feministkinja, rekla mi je da sam muška šovinistička svinja. Umjesto da joj išta kažem, izvadio sam ga i stajao nasred sobe, misleći kako će je zasvrbiti pičić i nisam očekivao da će reagirati na najgori mogući način: prišla mi je i pljunula na mene: „Fašist!“ rekla je i uputila se prema vratima. „Svaka žena voli fašista!“ doviknuo sam joj. „Ako ne znaš, to je napisala Sylvia Plath.“ Na vratima se okrenula i rekla: „Đubre!“

Maloljetnički objekt žudnje:

Bilo je još dijete, četrnaest, najviše petnaest godina. Na sebi je imala krpicu što je trebalo da bude donji dio kupaćeg kostima i laganu, gotovo prozirnu majicu. Ljutito je zaključio kako mu se pogled zalijepio za predivnu liniju njezinih nogu i vrckave kretnje male, tvrde stražnjice, koju je ona krpica uzaludno pokušavala prekriti.

4. Pozitivni stavovi prema ženama u erotskim pričama

Posljednja tema koju smo detektirali, odnosno *Pozitivni stavovi prema ženama u erotskim pričama* dijeli se na tri pod teme, identičnih naziva kao i kod *Pozitivnih stavova prema ženama u novinskim člancima*, a to su: *Koncept nove žene*, *Žena otvorena prema seksualnosti* te *Obrana žene*. Ukratko ćemo opisati svaku od njih te dati kratku analizu te ih oprimjeriti podatkovnim izvacima iz erotskih priča.

4.1 Koncept nove žene

Kao i u podatkovnim izvacima iz novinskih članaka i u izvacima iz erotskih priča pronašli smo stavove koji upućuju na već nekoliko puta opisanu novu modernu ženu iz 80-ih godina u SFRJ pa tako ćemo u tekstu koji slijedi dati primjere snažne, uspješne, samostalne i poštovane žene. Moramo istaknuti kako je broj ovakvih primjera znatno manji od onih u novinskim člancima te da čak i kad je žena opisana na navedene načine, obično već u sljedećoj rečenici ili na sljedećoj stranici biva nadvladana ili nadmudrena od strane muškarca. No, s druge strane moramo istaknuti kako u pornografiji, za razliku od novinskih članaka, prema tvrdnji propornografskih feministkinja sa Zapada, svaka žena sa sebe ima pravo definirati što je za nju ponižavajuće, a što oslobađajuće, odnosno kako putem pornografije žena dobiva raznolikost seksualnih informacija koje može interpretirati na načine koje želi, a tako zadržati svoju sigurnost.⁶⁹ Tako da svaki iskaz ženske nadvladanosti, ne mora za konzumenticu pornografije nužno biti negativan, već konzumentica može i uživati u njemu. Odnosno kako feminizam može dati ženama „znanje i snagu da djeluju u svijetu što im također omogućuje da se smiju i uživaju u tim slikama“ (Winship 1985: 46) U nastavku ćemo dati po jedan ili dva podatkovna izvataka za svaki od navedenih primjera:

Snažna:

Oni koji su joj silom pokušali raširiti noge, samo su izgubili poneki zub ili nešto krvi iz nosa.

Uspješna:

Billy je ekonomistica i predaje u dva razreda srednje ekonomske škole. Piše za nekoliko stručnih časopisa. Njezin muž, Grey, kojega je upoznala radeći kao analitičarka, čudo je od djeteta u krugovima Wall Streeta. Smatrajući ih savršenim bračnim parom, kako se to kaže.

⁶⁹ McElroy, Wendy: *A Feminist Overview of Pornography, Ending in a Defense Thereof*, <http://www.wendymcelroy.com/freeinqu.htm> [pregled: 5. siječnja 2021]

Samostalna:

Sama sebi bila je dovoljna. Nije sumnjala u svoju moć i vrijednost. Nije joj bila potrebna podrška vratnice ili tuđa, recimo, muška ruka.

Poštovana/više biće:

Mogu stalno, koliko god hoćete. Nisam htjela priznati da se čudim, pa sam u toj rečenici primijetila sasvim nešto drugo: - Da, dobro, a zašto mi govoriš „vi“? – Moram. Poštujem te sve što su u ovom tijelu.

4.2 Žena otvorena prema seksualnosti

Druga se podtema odnosi na podatkovne iskaze u kojima su iskazani stavovi u kojima je žena otvorena prema svojoj seksualnosti, odnosno otvoreno uživa u seksualnim aktivnostima te pokazuje želju za njima i ne srami se toga. Možemo reći kako su ovi iskazi najbliži konceptu ženskog preispisivanja žanra pornografije propornografskih feministkinja (Ciclitira 2004; Evans, Shankar i Riley 2010), budući da u njima nije pasivna i submisivna, već aktivno seksualno biće koje često obrće uloge s muškarcem te vlada nad njime i intelektualno i seksualno. Ova podtema sadrži podatkovne iskaze u kojima su iskazani stavovi o ženi kao seksualnom biću, slobodnoj ženi te ženi koja zna što hoće. U nastavku ćemo dati po jedan ili dva podatkovna izvatka za svaki od navedenih primjera:

Seksualno biće:

Ženu čovjekovo prisustvo kao da uopće nije smetalo. Štoviše, kao da ju je uzbuđivalo još i više, tjerajući je na još bestidnije pokrete. Jer, ona je sad dohvatila svoje gole sise i započela ih milovati, prelazeći dlanovima po oblini, da bi se onda palcima i noktima zabila u vrhove, koji su se krupnili. Malo zatim, žena lijevu ruku zadrži na grudima, a desnu ispruži i s dosta nestrpljenja otkopča muškarčev rasporak, odakle jednim pokretom izvadi njegov ukrućeni kurac.

Žena koja zna što hoće:

Volim kad se dive mom tijelu, kao što se i ja divim. Zato sam valjda i otišla u manekenke. Zato se valjda i volim kupati naga, pa sam redoviti posjetilac nudističkih plaža. I zato možda i volim nositi provokativniju odjeću, ono što više pokazuje nego li skriva.

Nikad nisam željela muškarce kod kojih sam na prvi pogled osjetila da im je na pameti kako da me odvedu u krevet. Nisu me zanimali oni koji su izgledom i ponašanjem muškarčine.

Voljela sam one nježne, s rukama poput ženskih, zbunjene i neodređene. S njima nisam nikada načisto što žele. I jedva čekam da saznam kako to izgleda kad ih ja odvedem u svoju postelju.

Slobodna:

Mene ne zanima vjernost. Svi muškarci mogu dijeliti moju postelju i svi su slobodni da budu u postelji bilo koje druge žene. Mlađi muškarci ne prihvaćaju takav stav. Smeta ih i uznemiruje moja iskrenost. Žele me samo za sebe.

4.3. Obrana žene

Posljednja je podtema detektirana podatkovnim iskazima koji sadrže stavove u kojima se staje u obranu žena. Takvih smo primjera našli najmanje, a istovremeno u usporedbi sa podatkovnim izvancima u novinskim člancima koji sadrže stavove koji staju u obranu žene, u značajno manjem broju, odnosno u ovoj smo podtemi uočili najveću brojevnu razliku uspoređujući izvatke i teme iz novinskih članaka i erotskih priča. Iz toga razloga našli smo samo podatkovne izvatke koji sadrže stavove koji staju protiv pedofilije te prikaza žene kao predmeta. Dok smo u prethodnoj podtemi vidjeli kako ni erotskim pričama nije stran prikaz žene koja je seksualno otvorena i nadmoćna muškarcu, ne možemo reći isto i za obranu prikaza žena koje je jedva primjetna, no ne možemo reći da tako nešto nismo pretpostavljali s obzirom na analizirani žanr. U nastavku ćemo dati po jedan ili dva podatkovna izvatka za svaki od navedenih primjera:

Obrana žene – pedofilija

Udarilo sam podvornika kad mi nije dopustio da nekom traljivom krpetinom pokupim vlažni trag njezine slabosti. Ukor pred isključenje, tako se to zvalo. Branio me samo Vilijus, voditelj školskoga zbora, koji mi je mnogo kasnije priznao da je mnogim curicama držao prst u pici, samo to, i da je potom taj prst zamatao zavojem kako bi sačuvao miris; noću bi razmatao svoje „bebice“ i njušio, padajući u bezazlene zanose kao svaki umjetnik. Vilijus je umro od raka prostate i mislim da je to cinizam sudbine. Nijednu curicu nije naprčio.

Obrana žene – predmet

Gertruda Bobovacs, rođena Pichl, došla je u moju kancelariju jedno prijepodne telefonom najavljena od strane svoga supruga Pube. Kakva drskost i neodgovornost slati suprugu

telefonom kao, recimo, burzovni izvještaj! Umjesto da ju je osobno doveo i predstavio on kao kakav trgovčić diže slušalicu i šalje je u nadi da ću naći pravni lijek njenoj glavobolji!

Usporedba tema u novinskim člancima i erotskim pričama i zaključak analize

Ovom tematskom analizom pokušali smo dobiti odgovor na istraživačko pitanje *Na koje se sve načine pisalo o ženama u Reviji za kulturu i umjetnost ljubavi Erotika?* te nastavno prevladavaju li negativni ili pozitivni prikazi žena i razlikuju li se ovisno nalaze li se u člancima ili erotskim pričama. Kako bismo razlučili razliku između prikaza žena u erotskim pričama i samim novinskim člancima napravili smo dvije tematske analize koje ćemo kratko usporediti u nastavku teksta. Za početak, moramo istaknuti kako je broj negativnih i pozitivnih podatkovnih izvadaka bio gotovo podjednak.

I u novinskim člancima i u erotskim pričama detektirali smo po dvije teme – negativne i pozitivne stavove prema ženama koje smo onda dijelili na podteme. Za početak recimo nešto o temi *Negativni stavovi prema ženama*: detektirali smo tri podteme jednakog naziva i u novinskim člancima i u erotskim pričama (*Žena kao predmet*, *Uvrede upućene ženama* te *Žena kao žrtva*) no one se ipak međusobno značajno razlikuju. Podatkovni izvaci iz erotskih priča značajno su brutalniji i okrutniji prema ženama od onih iz novinskih članaka no možemo zaključiti kako i podteme *Negativnih stavova prema ženama u novinskim člancima* i podteme *Negativnih stavova prema ženama u erotskim pričama* potvrđuju strahove feministkinja drugoga vala (i zapadnih i jugoslavenskih), bez obzira na intenzitet u kojem ih potvrđuju. Primjeri koje smo naveli ranije u tekstu potvrđuju objektivizaciju, manju vrijednost žena, nasilje i seksualno nasilje nad ženama te učestalo vrijeđanje žena. No s druge strane postoje i pozitivni stavovi prema ženama i u novinskim člancima i u erotskim pričama koji pristupaju ženama na potpuno drugačiji način. Odnosno, primijetili smo istovremenost liberalnih ideja i seksizma o kojemu je pisala Biljana Žikić analizirajući časopis *Start* (2010: 65), koji i jest bio najbližiji *Erotici* po svojoj *hibridnoj* prirodi. Detektirali smo tri podteme jednakog naziva u temama pozitivni stavovi prema ženama i u novinskim člancima i u erotskim pričama: *Žena kao seksualno biće*, *Žena koja zna što hoće* te *Obrana žena*. Iako je broj takvih podatkovnih iskaza znatno manji u erotskim pričama, ne možemo umanjiti njihovu vrijednost, upravo zbog konteksta vremena u kojemu se pojavljuju: kada Partija s jedne strane pruža lažnu ravnopravnost ženama, a istovremeno želi od njih da se drže tradicionalnih vrijednosti i ne omogućuje im zaštitu i ravnopravnu podjelu kućanskih poslova; dok istovremeno Partija brani pornografiju, ali ne kako bi obranila žene već samo iz razloga što je

ona popularno-kulturni proizvod Zapada. Također, ne možemo reći kako su pozitivni primjeri koje smo naveli primjeri savršene ravnopravnosti i osnažene žene, ali s obzirom da pornografija za žene praktički nije postojala do 80-ih godina, moramo primijetiti kako postoje i prikazi žene kao seksualno aktivne, seksualno zainteresirane te u ponekim primjerima i seksualno i intelektualno nadmoćne muškarcu što dotad nije bio slučaj. Odnosno pojavljuje se *nova žena* koja može mijenjati seksualne prikaze žena (i prikaze žena općenito) i aktivno sudjelovati u njima.

Iz navedenih primjera, možemo zaključiti kako nema jednostranog prikaza žene u časopisu *Erotika* budući da se o ženama pisalo na različite načine – i pozitivno i negativno. Svejedno smatramo da je svakako potrebno istaknuti raznovrsnost prikaza u pornografiji, odnosno u prikazu žena na koje se više ne gleda samo negativno kao na objekt žudnje, već su one, kao što smo mogli vidjeti u primjerima, pogotovo u člancima, inteligentna i sposobna bića jednaka muškarcima. S obzirom na kontekst vremena, u kojemu su se jugoslavenske feministkinje tek krajem 80-ih godina počele boriti za prava koja su na Zapadu došla mnogo ranije, smatramo da je prikaz žene u *Erotici* mogao biti puno gori s obzirom na količinu zaštite koju su žene imale u tome razdoblju te da su novinari i urednici *Erotike* sa Zapada osim fotografija nagih djevojaka te strukture članaka preuzeli i poneke napredne poglede na društvo, a tako i na položaj žene u njemu. Iz toga razloga, priklonili bismo se stavovima propornografskih feministkinja koje se protive cenzuri pornografije te smatraju kako je jedini način za promjenu objektiviziranog prikaza žene u pornografskim časopisima i pornografiji općenito, aktivno sudjelovanje žena u stvaranju sadržaja te žensko preispisivanje žanra te stavu da svaka žena ima pravo odlučiti što je za nju ponižavajuće a što oslobađajuće.

Zaključak

Uronivši u svijet 80-ih godina u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji naišli smo na nepresušno vrelo popularno-kulturnih proizvoda koje je moguće analizirati na bezbroj načina i u različitim područjima znanosti. Specifične okolnosti u kojima se našla SFRJ odlukom Josipa Broza Tita o nesvrstanosti, pružila je državi paralelne utjecaja s Istoka i Zapada što je rezultiralo specifičnom vrstom socijalizma s kapitalističkim elementima i potrošačkom kulturom.

U ovome smo radu pažnju posvetili samo jednom popularno-kulturnom mediju - tiskovinama u Jugoslaviji, točnije časopisu *Revija za kulturu i umjetnost ljubavi Erotika* koja je izlazila u izdavačkoj kući Vjesnik od 1984. do ljeta 1992. godine. Proučavajući razvoj pornografskih časopisa u Jugoslaviji, došli smo do zaključka kako su se časopisi *Start* i *Erotika* isticali po svojoj kvaliteti i *hibridnoj* prirodi, odnosno kombinirali su tabloidne i erotske elemente s progresivnim i emancipacijskim (Žikić 2010: 53), što je rezultiralo različitim prikazima žena u časopisu. Također smo dali uvid u pornografske stavove feministkinja drugoga vala i na Zapadu i u SFRJ te zaključili kako su se feministkinje u Jugoslaviji vodile idejama antipornografskih feministkinja, ali to nije bilo začudno s obzirom na to da su kaskale za Zapadom te s obzirom na okolnosti u kojima su se žene u SFRJ nalazile: lažna ravnopravnost, nedovoljna društvena zaštićenost, uloga i radnice i kućanice, istovremeno poboljšanje obrazovnih mogućnosti, ali ne i mogućnosti zaposlenja te zamjeranje feministkinjama što žensko pitanje stavljaju ispred klasnog. Na samome kraju rada dali smo tematsku analizu devetnaest brojeva časopisa *Erotika* kojom smo dobili odgovor na pitanje *Na koje se sve načine pisalo o ženama u Reviji za kulturu i umjetnost ljubavi Erotika?*, odnosno zaključili smo da kao što su se u *Erotici* kombinirali i liberalni i seksistički elementi, tako su postojali i pozitivni i negativni stavovi o ženama, odnosno njihovi prikazi. S obzirom na kontekst vremena u kojem je časopis izlazio priklonili smo se propornografskom feminističkom stavu te zaključujemo kako se u *Erotici* osim negativnih prikaza primjećuju i pozitivni prikazi žena te općenito pozitivni o stavovi prema ženama i njihovom sudjelovanju u (seksualnom) životu. Osim toga, s obzirom na već navedeni težak položaj žena u SFRJ, u kojoj se od žene zahtijeva da se prikloni tradicionalnim vrijednostima i patrijarhatu, odnosno da bude čedna i podložna muškarcu, golotinja jugoslavenskih žena i njihovo sudjelovanje u pornografiji te konzumiranje iste doista bi se moglo gledati kao „šamar patrijarhalnom mlakonji“ (*Start* prema Žikić 2010: 65) te nuklearan napad na patrijarhat (*isto*).

Za kraj, potrebno je istaknuti kako časopis *Revija za kulturu i umjetnost ljubavi Erotika* pruža još bezbroj mogućnosti za istraživanje te je šteta što je do današnjeg vremena ostao neistražen kao i većina ostalih časopisa erotskog tipa iz toga vremena što nas je sigurno ostavilo zakinutima za veliki broj informacija o popularnoj kulturi toga vremena, pogledu na seksualnost, a pogotovo na prikaz žena u pornografiji i općenito njezin položaj u SFRJ – što je i bila glavna tema ovoga rada.

Popis literature

Izvori:

- Jurković, Borivoj (ur.) 1984. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, I (zima)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1985. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, I, 5 (studeni)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1986. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, II, 10 (travanj)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1986. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, II, 13 (srpanj)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1986. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, II, 14 (kolovoz)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1986. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, II, 16 (listopad)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1986. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, II, 18 (prosinac)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1987. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, III, 21 (ožujak)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1987. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, III, 23 (svibanj)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1987. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, III, 30 (prosinac)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1988. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, IV, 31 (siječanj)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1988. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, IV, 34 (travanj)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1988. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, IV, 38 (kolovoz)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1990. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, VI, 56 (5.2.1990)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1990. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, VI, 61 (5.7.1990)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1990. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, VI, 62 (5.8.1990)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1990. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, VI, 63 (5.9.1990)
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1990. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, VI, 64 (5.10.1990)

Pašiček, Milivoj (ur.) 1990. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, VI, 65 (5.11.1990)

Popis literature:

Atwood, Feona. 2004. Pornography and objectification: Re-reading „the picture that divided Britain“. *Feminist media studies*, 5 (1), str. 7-19.

Bilandžić, Dušan. 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing

Bošnjaković, Mata. 1986. Božice nadohvat ruke. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, II, 18 (prosinac), str. 18-19.

Boynton, Petra M. 1999. 'Is that Supposed to be Sexy?' Women discuss women in 'top shelf' magazines. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 9 (6), str. 449-461.

Brajdić Vuković, Marija; Došen, Karmen; Ghazzawi, Lejla; Tarokić, Sonja. 2013. Može li pornografija pozitivno utjecati na žensku seksualnost? Utjecaj učestalog konzumiranja pornografije na spolni život mladih obrazovanih žena: kvalitativno istraživanje. *Revija za sociologiju*, 43 (2), str. 133-158.

Brešić, Vinko. 2005. *Čitanje časopisa: Uvod u studij hrvatske književne periodike 19. stoljeća*. Zagreb: Matica hrvatska

Bulić, Kamenko. 1990. Bojište shvaćanja: Kompleksaši u odori mita. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, VI, 62 (5.8.1990), str. 28-29.

Cedgevic, Sabine. 1990. Cadgevic u ime Kensingtonskih dama: Poruka kitonošcima. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, VI, 62 (5.8.1990), str. 110.

Ciclitira, Karen. 2004. Pornography, Women and Feminism: Between Pleasure and Politics. *Sexualities*, 7 (3), str. 281-301.

Čitateljica iz Splita. 1986. Odjeci. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, II, 10 (travanj), str. 7.

Čolović, Ivan. 1990. *Erotizam i književnost: Ogledi o Markizu de Sadu i francuskoj erotskoj književnosti*. Beograd: Narodna knjiga

D.B. 1986. Djevojka s treće strane. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, II, 16 (listopad), str. 114.

Dijana iz Bjelovara. 1990. Pošta za glavnog urednika. *Erotika: revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, VI, 62 (5.8.1990), str. 64.

Dijanić, Dijana; Merunka-Golubić, Mirka; Niemčić, Iva; Stanić, Dijana. 2004. *Ženski biografski leksikon: Sjećanje žena na život u Jugoslaviji*. Zagreb: Centar za ženske studije

- Drakulić-Ilić, Slavenka. 1984. *Smrtni grijesi feminizma: Ogledi o mudologiji*. Zagreb: Znanje
- Duda, Igor. 2010. *Pronađeno blagostanje: Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa
- Dorđević, Bora. 1985. Balkanski mit o seksu. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, I, 5 (studeni), str. 7.
- Evans, Adrienne; Riley, Sarah; Shankar, Avi. 2010. Technologies of Sexiness: Theorizing Women's Engagement in the Sexualization of Culture. *Feminism & Psychology*, 20 (1), str. 114-131.
- Gaj, Boris. 1985. „Zašto je žena mrlja?“. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, I, 5 (studeni), str. 98-101.
- Habek, Miroslav Edvin. 2015. *Pad kuće Vjesnik*. Zagreb: Edicije Božićević
- Hofbauer, Petra. 2002. Seksualnost i mediji: eksploatacija i reprezentacija. *Libra libera: časopis za književnost i drugo*, 11, str. 55-67.
- Jambrešić Kirin, Renata. 2011. O konfliktnoj komplementarnosti ženskog pamćenja: između moralne revizije i feminističke intervencije. *ProFemina: časopis za žensku književnost i kulturu*, 2 (specijalni broj), str. 39-91.
- Janjetović, Zoran. 2011. *Od Internacionale do komercijale: Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Biblioteka „Studije i monografije“ (Knjiga broj 70)
- Jovanić, Duška. 1986. Kitica sa crvenom mašnicom. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, II, 10 (travanj), str. 24-27.
- Kačić Movrić, Zdenko. 1990. Erotski meridijani: Perestrojka u krevetu. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, VI, 56, str. 12-14.
- Kastratović, Drago. 1986. Intervju: Popović. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, II, 10 (travanj), str. 11-14.
- Kastratović, Drago. 1986. Majdak: Kužiti ljubav da bi se živjelo. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, II, 14 (kolovoz), str. 11-14.
- Kolanović, Maša. 2011. *UDARNIK! Buntovnik? Potrošač...: Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*. Zagreb: Naklada Ljevak
- Krulčić, Veljko. 1990. Djevojke za sve želje. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, VI, 64 (5.10.1990), str. 89-93.
- Labaš, Danijel; Mihovilović, Maja. 2011. Masovni mediji i semiotika popularne kulture. *Kroatologija*, 2(1), str. 95-122.

- Landripet, Ivan. 2005. Utjecaj pornografije na seksualno nasilje u Hrvatskoj: analiza javnih kriminalnih statistika. *Društvena istraživanja*, 16, 1/2, str. 269-293.
- Lóránd, Zsófia. 2020. *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*. Zagreb: Fraktura
- MacKinnon, Catharine A. 1987. *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law*. London: Cambridge, Mass.
- MacKinnon, Catharine A. 1989. Sexuality, Pornography, and Method: „Pleasure under Patriarchy“. *Ethics*, 99, 2 (Jan), str. 314-346.
- Mandić, Igor. 1984. *Što, zapravo, hoće te žene?: Kataklizma feminizma*. Zagreb: Znanje
- Mandić, Igor. 1985. Od poratnoga soc-puratizma do današnje raskalašenosti: Opasnost od golotinje. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, II, 5 (studeni), str. 10-12.
- Mandić, Igor. 1986. Slasti pornografije. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, II, 18 (prosinac), str. 27-30.
- Mandić, Igor. 1987. Duhovni prezervativ. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, III, 21 (ožujak), str. 19-22.
- Mandić, Igor. 1987. Erotska moć striptiza. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, III, 30 (prosinac), str. 36-39.
- Mandić, Igor. 1990. Estetika porno tehnike: Što je trenutno na programu jugoslavenskih pornokina. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, VI, 56 (5.2.1990), str. 70.
- Mandić, Igor. 1999. *Prijapov problem: Vulgarni eseji ili eseji o vulgarnom*. Zagreb: Arkzin
- Marković, Slavoljub, 1986. Adam u Evinu kostimu: Što to sprečava muškarca da živi s vlastitom golotinjom onako neusiljeno kao žena?. , Zagreb, II, 18 (prosinac), str. 101-103.
- Marković, Slavoljub. 1987. Bilance događanja: Zovna 1987. godina. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, III, 30 (prosinac), str. 91-93.
- Matković, Hrvoje. 1998. *Povijest Jugoslavije: (1918-1991): hrvatski pogled*. Zagreb: Naklada Pavičić
- McNair, Brian. 2004. *Striptiz kultura: Seks, mediji i demokratizacija žudnje*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk
- Nepoznati autor. 1986. *Erotika: Revija za umjetnost i kulturu ljubavi*, Zagreb, II, 10 (travanj), str. 6.
- Nepoznati autor. 1986. Odjeci. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, II, 10 (travanj), str. 7.

- Nepoznati autor. 1987. Drugi o nama: Socrealistički „erotizam“ i njegovo popodneвно trošenje (Iz „Poletovog“ članka o erotskoj prozi u „Erotici“). *Erotika: Revija za umjetnost i kulturu ljubavi*, Zagreb, IV, 21 (ožujak), str. 86.
- Novak, Božidar. 2005. *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga
- Ožegović, Nina. 1987. Druga strana smokvina lista. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, III, 23 (svibanj), str. 20-25.
- Ožegović, Nina. 1988. Planetarni rat protiv licemjerja. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, IV, 38 (kolovoz), str. 3-9.
- Pašiček, Milivoj (ur.) 1991. *Erotika M: Erotika M: revija za ljubitelje muške ljepote*. Zagreb: Revije Vjesnik (ne znam urednika)
- Pašiček, Milivoj. 1986. Odjeci. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, II, 14 (kolovoz), str. 6.
- Pašiček, Milivoj. 1988. Refleksi: Svi naši projekti. *Erotika: Revija za umjetnost i kulturu ljubavi*, Zagreb, IV, 31 (siječanj), str. 14
- Pašiček, Milivoj. 1990a. Glavni urednik. *Erotika: Revija za umjetnost i kulturu ljubavi*, Zagreb, VI, 62 (5.8.1990), str. 7.
- Pašiček, Milivoj. 1990b. Glavni urednik. *Erotika: Revija za umjetnost i kulturu ljubavi*, Zagreb, VI, 63 (5.9.1990), str. 7.
- Pašiček, Milivoj. 1990c. Glavni urednik. *Erotika: Revija za umjetnost i kulturu ljubavi*, Zagreb, VI, 64 (5.10.1990), str. 7.
- Pavić, Nino. 1987. Bojište shvaćanja: Korijeni zabluda. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, III, 23 (svibanj), str. 26-27.
- Pavić, Nino. 1988. Bojište shvaćanja: Svi naši anakronizmi. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, IV, 31 (siječanj), str. 28-29.
- Perica, Vjekoslav; Velikonja, Mitja. 2012. *Nebeska Jugoslavija: interakcije političkih mitologija i pop-kulture*. Beograd: Biblioteka XX. vek
- Prlenda, Sandra. 2011. Lomeći valove: feminizam u socijalizmu. *ProFemina: časopis za žensku književnost i kulturu*, 2 (specijalni broj), str. 153-155.
- Sablić Tomić, Helena. 2005. *Gola u snu: O ženskom književnom identitetu*. Zagreb: Znanje
- Schwethen, Lina. 1987. Umjetnost ljubavi: Trenuci prodiranja. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, III, 21 (ožujak), str. 45-47.
- Senjković, Reana. 2008. *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku

- Stojić, Ljubo. 1987. Zagrebački mitovi i stvarnost. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, III, 23 (svibanj), str. 92-94.
- Strugar, Damir. 1987. Emona u razgolićenoj „Slogi“. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, III, 30 (prosinac), str. 94-97.
- Strugar, Damir. 1988. Izdavački svijet VPA o „Erotici“: Revija koja raste u hodu. *Erotika: Revija za umjetnost i kulturu ljubavi*, Zagreb, IV, 34 (travanj), str. 98-99.
- Strugar, Damir. 1988. Spori vlak patrijarhalne svijesti. *Erotika: Revija za umjetnost i kulturu ljubavi*, Zagreb, IV, 38 (kolovoz), str. 10-13.
- Strugar, Damir. 1988. Svlačenje tijela i simbolika. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, IV, 34 (travanj), str. 28-30.
- Temesi, László. 1990. Porno zvijezda sa vijencem cvijeća. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, VI, 64 (5.10.1990), str. 8-13.
- Todorović-Uzelac, Nada. 1987. *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Beograd: Naučna knjiga
- Trajković, Jovica. 1986. Bježanje od seksa – kontrarevolucija. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, II, 16 (listopad), str. 8-10.
- Urofsky, Melvin I. 1995. Defending Pornography: Free Speech, Sex, and the Fight for Women's Rights. *University of Richmond Law Review*, 29 (2), str. 401-420.
- Weigold, Matthias. 1986. Jedna Sue u noći *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, II, 14 (kolovoz), str. 38-41.
- Winship, Janice. 1985. 'A Girl Needs to Get Street Wise': Magazines for the 1980s. *Feminist Review*, 21, str. 25-46.
- Žikić, Biljana. 2010. Dissidents Liked Pretty Girls: Nudity, Pornography and Quality Press in Socialism. *Medijska istraživanja*, 16 (1), str. 53-71.

Internetski i elektronički izvori:

- Bakić, Asja. 2020. Kako me SFRJ učinila perverznom: intimna autobiografija. *U carstvu melanholije*, 22.4.2020, https://asjaba.com/2020/04/22/kako-me-sfrj-ucinila-perverznom-intimna-autobiografija/amp/?fbclid=IwAR36xzhKV-fe1kGqrZ6qU6S_LGFYH-uKcISVQUYqCr-9UMScQNWTF0HzrU [pregled 11. studenoga 2020]
- Bauman, Jasmina; Sunara, Antonija. 2016. Fotke, knjige... Ovako su Hrvati nekad otkrivali tajne seksa. *Express*, 21.2.2016, <https://express.24sata.hr/life/fotke-knjige-ovako-su-hrvati-nekad-otkrivali-tajne-seksa-916> [pregled 3. prosinca 2020]
- H.M. 2016. Na ovo je drkala Jugoslavija (18+). *Index.hr*, 23.3.2016, <https://www.index.hr/magazin/clanak/na-ovo-je-drkala-jugoslavija-18/882294.aspx> [pregled 1. prosinca 2020]
- Hina. 35 godina "Erotike": Prodaja išla do rekordnih 500. 000 primjeraka. *Glas Istre*, 15.2.2020, <https://www.glasistre.hr/zanimljivosti/35-godina-erotike-prodaja-isla-do-rekordnih-500000-primjeraka-622013> [pregled 1. prosinca 2020]
- Hrvatska enciklopedija: Popularna kultura. <https://www.enciklopedija.hr/%20natuknica.aspx?id=49511> [pregled 18. lipnja 2020]
- Hrvatska enciklopedija: Saračević, Sead. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=54575> [pregled 2. prosinca]
- Hrvatski jezični portal: revija. http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=dlllXBc%3D&keyword=revija [pregled 3. studenog 2020]
- Hrvatski jezični portal: vjėsniĳ. http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f19vWhN0&keyword=vjesnik [pregled 11. studenog 2020]
- Jelinić, Berislav. 2020. Sanader je od prodaje erotskih fotografija Startu mogao zaraditi 2500 eura, a ne bogatstvo. *Nacional.hr*, 22.2.2020, <https://www.nacional.hr/sanader-je-od-prodaje-erotskih-fotografija-startu-mogao-zaraditi-2500-eura-a-ne-bogatstvo/> [pregled 23. studenog 2020]
- Krištović, Bojan. 2015. Putenost za proletere. *Vizkultura*, 29.1.2015, <https://vizkultura.hr/putenost-za-proletere/> [pregled 2. prosinca 2020]
- Leksikon Yu mitologije: Start. <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/start/> [pregled 2. prosinca 2020]

M. Šel: Govor na Kongresu književnika u Ljubljani,
<http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=373> [pregled: 4. veljače 2021]

Macukić, Viktorija. 2018. Novo cool mjesto: Zagreb 80's, muzej posvećen 80-im godinama otvoren u centru Zagreba. *Jutarnji list*, 2.1.2018,
<https://www.jutarnji.hr/domidizajn/interijeri/zagreb-80s-muzej-posvecen-80-im-godinama-otvoren-u-centru-zagreba-6895215> [pregled 25. srpnja 2020]

McElroy, Wendy. *A Feminist Overview of Pornography, Ending in a Defense Thereof*,
<http://www.wendymcelroy.com/freeinqu.htm> [pregled 5. siječnja 2021]

Pornografija u socijalizmu: Časopisi za odrasle u doba Jugoslavije: "Čik", "Eva i Adam", Zum... *Vijesti Online*, 1.10.2019, <https://www.vijesti.me/lifestyle/ljubav-i-seks/403239/casopisi-za-odrasle-u-doba-jugoslavije-cik-eva-i-adam-zum> [pregled 1. prosinca 2020]

R.I. 2019. Što je Tuđman mislio o abortusu, gejevima i pornografiji. *Index.hr*, 9.12.2019,
<https://www.index.hr/vijesti/clanak/sto-je-tudjman-mislio-o-abortusu-gejevima-i-pornografiji/2139001.aspx> [pregled 3. prosinca 2020]

Stih iz pjesme *Na putu prema dole* benda *Pips, chips & videoclips*,
[http://www.pipschipsvideoclips.com/hr/muzika/pregled/?vrsta=&albumId=5&naslov=fred-astaire-\(lyrics\)#](http://www.pipschipsvideoclips.com/hr/muzika/pregled/?vrsta=&albumId=5&naslov=fred-astaire-(lyrics)#) [pregled 19. studenog 2020]

Tri i po decenije "Erotike": Sjećanje na legendarni jugoslovenski časopis. *Mondo.ba*, 15.2.2020, <https://mondo.ba/Magazin/Stil/a935305/Revija-Erotika-SFRJ-Zagreb-Vjesnik.html> [pregled 8. siječnja 2021]

U ime obitelji: O nama, <https://uimeobitelji.net/o-nama/> [pregled 3. prosinca 2020]

V.M. Erotski magazini u Jugoslaviji: Sloboda u kojoj je penis bio pornografija... *Ekspres*, 1.10.2019, <https://www.ekspres.net/scena/erotski-magazini-u-jugoslaviji-sloboda-u-kojoj-je-penis-bio-pornografija> [pregled 1. prosinca 2020]

Wikipedia.org.org: Berlinski zid. https://hr.wikipedia.org/wiki/Berlinski_zid , [pregled 5. studenoga 2020]

Wikipedia.org: Agitprop. (<https://hr.wikipedia.org/wiki/Agitprop> [pregled 19. lipnja 2020])

Wikipedia.org: *Crno-bijeli svijet* (televizijska serija). [https://hr.wikipedia.org/wiki/Crno-bijeli_svijet_\(televizijska_serija\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Crno-bijeli_svijet_(televizijska_serija)) [pregled 25. srpnja 2020]

Wikipedia.org: Hrvatska izvještajna novinska agencija.
https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_izvje%C5%A1tajna_novinska_agencija [pregled 11. studenog 2020]

Wikipedia.org: NIŠPRO. <https://sh.wikipedia.org/wiki/NI%C5%A0PRO> [pregled 19. studenog 2020]

Wikipedia.org: Novi val u Hrvatskoj.

https://hr.wikipedia.org/wiki/Novi_val#Novi_val_u_Hrvatskoj [pregled 25. srpnja 2020]

Wikipedia.org: Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija.

https://hr.wikipedia.org/wiki/Socijalisti%C4%8Dka_Federativna_Republika_Jugoslavija

[pregled 28. listopada 2020]

Wikipedia.org: Spolni odgoj u Hrvatskoj.

https://hr.wikipedia.org/wiki/Spolni_odgoj_u_Hrvatskoj [pregled 3. prosinca 2020]

Wikipedia.org: Štafeta mladosti.

https://bs.wikipedia.org/wiki/%C5%A0tafeta_mladosti#I_poslije_Tita_%E2%80%93_Tito [pregled: 18. siječnja 2021]

Wikipedia.org: Zdravstveni odgoj u Hrvatskoj.

https://hr.wikipedia.org/wiki/Zdravstveni_odgoj_u_Hrvatskoj#Nazivi_zdravstvenog_odgoja [pregled 3. prosinca 2020]

Yugopapir. 2017. Bilo jednom u Jugoslaviji: Prvi porno magazin šokirao je naciju (18+).

Index.hr, 16.10.2017, <https://www.index.hr/Magazin/clanak/bilo-jednom-u-jugoslaviji-prvi-porno-magazin-sokirao-je-naciju-18/1001359.aspx> [pregled 2. prosinca 2020]

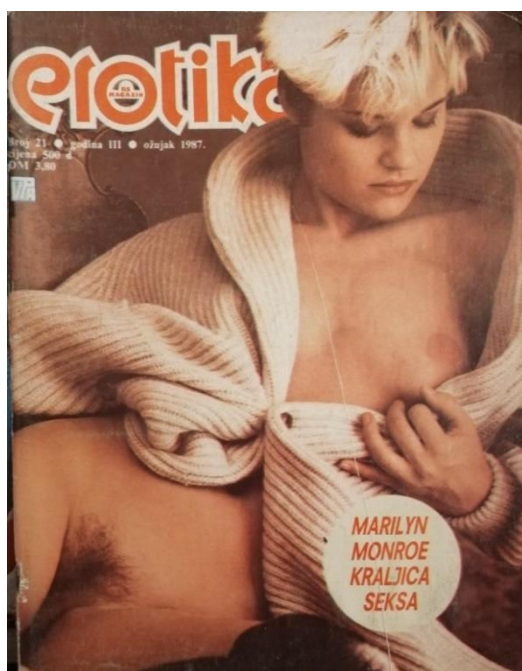
Žimbrek, Ivana Mihaela. 2014. Vodič kroz pravce i valove u feminizmu za početnice/ke.

VoxFeminae, 22.7.2014, <https://voxfeminae.net/pravednost/vodic-kroz-pravce-i-valove-u-feminizmu-za-pocetnice-ke/> [pregled: 12. siječnja 2021)

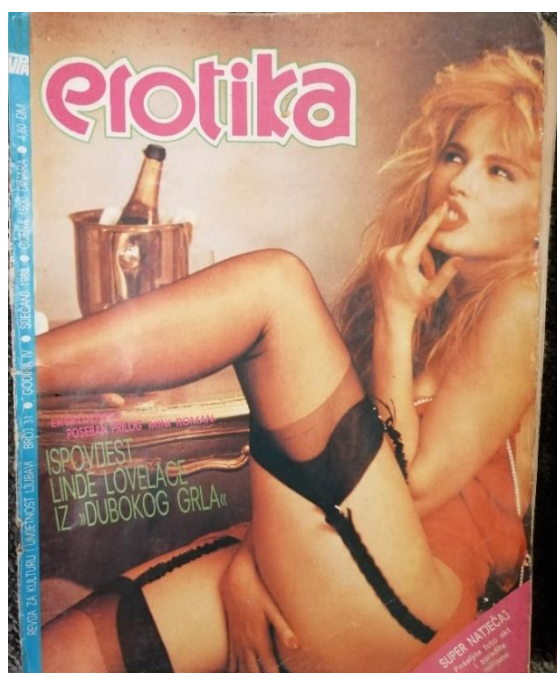
Slikovni prilozi:

Slika 1. Pašiček, Milivoj (ur.) 1985. *Erotika: RS Magazin*, Zagreb, I, 5 (studeni)

Slika 2. Pašiček, Milivoj (ur.) 1987. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, III, 21 (ožujak)

Slika 3. Pašiček, Milivoj (ur.) 1988. *Erotika: Revija za kulturu i umjetnost ljubavi*, Zagreb, IV, 31 (siječanj)